

RÓZSA MIKLÓS

HEGER FRIGYES CUKRÁSZ MŰKÖDÉSE ÉS CUKRÁSZOK A KIÉPÜLŐ PESTI LIPÓTVÁROSBAN

I.

Pest város fallal övezett középkori eredetű városmagját (a mai V. kerületnek a Deák Ferenc utcától délre eső részét), a régi Belvárost az 1780-as években már széles, de sok helyen szórványosan és általában falusiasan épült külvárosi övezet vette körül kelet és dél felől. A városfalnak a mai Deák tér és a Duna közötti szakaszától északra eső homokos, puszta terület felhasználásának gondolata az 1780-as években jelentkezett.

Az 1780-as évekre jelentős kereskedelmi várossá vált Pestet Budával összekötő és mindinkább növekvő forgalmú hajóhíd pesti hídfőjének jobb megközelítése, egyben az odavezető szűk belvárosi utcák tehermentesítése érdekében 1787-ben a hidat a mai Türr István (korábbi nevén Híd, 1788-tól Régi híd, majd Kis híd) utca¹ végéből a mai Deák Ferenc (előbb Lipót út, vagy Fő utca, 1810-től Híd, később Nagy híd) utca végébe helyezték át. A Belváros utcáinak a vásárok idején odatelepedő kereskedők és kézművesek sátraitól való megszabadítása érdekében 1789-ben a városi tanács a mai Engels téren új vásárteret jelölt ki. *A híd áthelyezése és az új vásártér kijelölése a forgalmat az északi városfal elé terelte, ami e területet települési szempontból keresetté tette.* 1789-ben megkezdődött az itt kialakított telkek értékesítése és ezek fokozatosan gyorsuló beépítése. Az így kialakuló Új-város (1790-tól, II. Lipót koronázásának emlékére adott nevén Lipótváros), és a Belváros közötti forgalom áramlásának megkönnyítése érdekében 1789-ben lebontották a városfalat a Váci utca végén áttörő Váci kaput. *A Lipótváros kiépítésével nem új külváros keletkezett, hanem növekedett a városközpont területe,* majd fokozatosan ide helyeződött át a gazdasági élet.

Pest 18. századi gazdasági és társadalmi fejlődéséből fakadó igények és lehetőségek magukban hordták a város kulturális központtá válásának feltételeit. A város mozgalmas társasági életében szerepet játszó táncmultságokon való részvétel mellett szívesen látogatottak voltak a színi előadások. Nem volt azonban sem a táncmultságokhoz rendeltetészerűen alkalmas bálterem, sem megfelelő színházépület.

Egyrészt a hajóhídon fel- (és a hajóhídról le-) jutás közlekedési feltételeinek kedvezőbbé tétele, másrészt a mind kedveltebbé váló színi előadásokhoz megfelelő épület hiánya, s az emiatt kedvezőtlenül alakuló színházi adottságok egyaránt sürgették egy új színházépület és vele összefüggő táncterem megépítését. *A színházépítés ügye közel negyedszázados tárgyalásokat, aktaváltásokat és több változatú műszaki tervezést igénylően a város topographiai fejlődésével és a városszépítés ügyével szoros kapcsolatban ala-*

kult. Ennek megfelelően a Lipótvárosnak a Belvárossal érintkező legdélibb területén – a megelőző elgondolásoktól eltérően nem a Belvárosból átvezető főútvonal, a Váci utca tengelyében fekvő részén, hanem – Hild János 1805. évi városrendezési tervében erre szánt terület felhasználásával, az akkori nevén Híd (később Nagy híd) utca és a Duna ettől északra húzódó partja mentén fekvő sétatér területén² 1808-ban megkezdődött a színház – és a vele összefüggő – redout-épület alapozása. A telek város felőli részén 1812-ig felépült az új városi színházépület. A telek Duna felőli részén a redout céljára szánt épületrész építése pénzügyi fedezet hiánya miatt 1809-ben abbamaradt, majd a színházépület elkészülte után is felhasználatlan alapfalakon csak 1828-ban folytatódott és 1833-ra fejeződött be. Az építkezés folytán megszűnt az ennek területén korábban kialakult sétapark, ahol egy üdítőitalok fogyasztására berendezett építmény is állott. Ezt említi egy névtelen külföldi a Leyrer József ajánlásával 1803-ban megjelent városismertető művében *Eiszeltként*.³ A színházépületnek a Váci utca (képzeltben meghosszabbított) tengelyébe eső terület helyett a Dunához közelebb történt telepítése és a keletre néző főhomlokzat előtti terület beépítetlenül hagyása eredményezte a főhomlokzat előtti tér, a Színház tér (később Régi Színház tér, 1875-től Gizella tér, 1919 óta Vörösmarty tér) keletkezését.

A Johann von Aman udvari építész tervei alapján Pollack Mihály által kivitelezett színház volt a 19. század első évtizedének legnagyobb pesti építészeti alkotása. A háromemeletes klasszicista épület a városkép egyik meghatározója lett. A 3500 fő befogadására alkalmas, s így Pest 1812. évi mintegy 40 000-es lakosságához⁴ viszonyítva túlméretezett játékszín elsősorban a német színjátszásnak és az opera műfajnak adott helyet s azt Német Színháznak nevezték.

A Lipótváros fokozatos kiépülése nemcsak a további építkezésekhez és vállalkozások odatelepítéséhez csinált kedvet, hanem a már beépített részek és a Belváros közötti forgalom fokozódását is eredményezte. Új vonzástényező *a Színház, amely előtti tér a legforgalmasabb átbocsátója a Belváros és az új városrész közötti, valamint a Híd- (későbbi nevén Nagy híd) utcán a hajóhidra és onnan áramló forgalomnak.*

A jó és általában tetszetősen épített házakkal szegélyezett Nagy híd utca a város egyik legszebb utcaképét nyújtotta. A színházépületnek az utcát szegélyező déli oldalhomlokzata földszintjén több bolthelyiséget alakítottak ki. Az utca Duna felé eső végén, ferdén átellenben a Színház bolthelyiségeivel, a Kemnitzer-házban jó hírű és nagy forgalmat vonzó kávéház volt. Az épületnek a Redout építésének abbahagyása miatt befejezetlen hátsó oldala és a romszerűen jelentkező alapfalak azonban kellemetlen benyomást keltenek.⁵ A színházépület északi oldalával szembeni telekre a Színház 1812. évi megnyitásának évében kér engedélyt Halzl János Pest új, nagy befogadóképességű szállodája megépítéséhez.⁶ Az 1814-ben megnyílt⁷ szálloda éttermével és kávéházával a Színház mellett a környék forgalmát növelő egyik fontos vonzástényezővé vált.

II.

1814-ben Pesten (ez évi címjegyzék hiányában egy 1815. évi címjegyzékből következtetve) 16 körül járt a vendéglősök (restaurateurs) s a Belvárosban és Lipótvárosban 17 körül a kávéházak száma.⁸ Cukrárszok hárman voltak: az Uri utcában, a mai Petőfi

Sándor utca 5. sz. ház helyén állott 558. sz. házban *Troll Péter*, és a Zsibárus (ma Párisi) utca sarkán, a 11. sz. ház helyén állott 561. sz. házban *Hoffmann Frigyes* boltja volt. A hídra irányuló és a hídról jövő közlekedési forgalomra valamint a Lipótváros fejlődésére alapított üzleti forgalomra építés következtethető *Berta Bertalannak* 1803-ban a Fő utcában (ma Deák Ferenc utca) való megtelepedéséből, majd az Új vásártér (ma Engels tér) és azt a Fő utcával (a mai Deák Ferenc utcával) összekötő Miatyánk utca sarkán állott 204. sz. házban történt bolt nyitásából. Ez a bolt Berta Bertalan 1829. évi halálát követően örökösének, Berta Péternek, 1832-től 1844-ig pedig volt segédjüknek, Nicolai Istvánnak boltjaként maradt fenn, mint a legrégebbi lipótvárosi cukrászbolt.⁹

Az 1814-ben működött három cukrász az ekkor már 41 882 lélekszámú város cukrászati termékek iránti keresletét kielégíteni nem tudta. E miatt a keresett termékek közül többet Pozsonyból, finomabb cukros termékeket pedig Bécsből kellett beszerezni.¹⁰

A keresletnek és a kínálatnak erre az eltérésére alapítva terjesztette elő 1814. augusztus 3-án a városi tanácsnál cukrászjog iránti ismételt kérelmét *Heger Frigyes* cukrász,¹¹ miután 1813. júliusában a cukrászjog iránti első és egyben polgárjog iránti kérelme¹² elintézetlen maradt.¹³

A Heger Frigyes kérelme nyomán, majd működésével összefüggésben keletkezett iratok a pesti cukrászipar történetéhez nyújtanak olyan új adatokat, amelyek lehetővé teszik eddig nyitott kérdések megválaszolását. Egyben a város társadalma mindennapi életének egyes részletei megismeréséhez is közelebb visznek, s ekként életmódtörténeti szempontból is figyelembe jövő adatok.

Heger az engedélyezni kért tevékenység folytatásának helyéül a város területi fejlődésének és a forgalom áramlásának irányát követve a *Színház épületének* „Wersak úr” által bérelt helyiségét jelölte meg feltehetően abban a reményben, hogy módja lesz a helyiség bérletéhez hozzájutni. Kérelmének megalapozásaképpen arra utalt, hogy a békeviszonyok bekövetkeztével növekedni fog a gyarmatáru behozatal, ami az eddiginél is jobban fokozza majd a cukrászati termékek iránti keresletet.

Heger első kérelmének egy évet meghaladó elintézetlensége miatt valószínűleg nem bízott már abban, hogy a második kérelem gyors elintéztést nyer. Cukrászjog iránti kérelme benyújtását követő egy hét múlva, augusztus 10-én ahhoz kér a tanácstól engedélyt, hogy az új színházépületnek „Tost úr” által üresen hagyott boltjában *Erfrischungen und Gefrorenes und andere kühlende säfte* árusíthasson.

Az ófelnémet *frisc* szóra visszanyúló *frisch* melléknévből képzett *frischen* és *erfrischen* = hűsíteni, felfrissíteni igéből képzett *die Erfrischung* = a hűsítés, felfrissítés jelentése mellett a felfrissítés, hűsítés céljára használt dolgot is jelenti és jelentéstapadással a *frissítő ital* megnevezésére vált használatossá.¹⁴ Abból, hogy Heger az *Erfrischungen* szóval megjelölt frissítő italokon és fagyalton kívül *andere kühlende Säfte* árusítására is kért engedélyt, az következik, hogy voltak az akkori szaknyelvi vagy köznyelvi megjelölés szerinti *Erfrischungen* fogalomkörén kívül eső *más hűsítő folyadékok* is.

Heger az akkori pesti viszonyokra következtetést engedő azzal az indokolással támasztotta alá kérelmét, hogy a pesti közönségnek hiányzik egy olyan hely, ahol forró, fűledt napokon különböző frissítőkkel enyhülhetne.

Az eljárásra kijelölt Hoffmann Antal tanácsnok 1814. augusztus 14-én a kérelmet az-

zal terjesztette a Tanács elé, hogy Heger a közelgő vásáridőben kíván frissítőket árusítani. Az időmegjelölés a Szt. János fővétele napi (augusztus 29-i) vásárra vonatkozott. Heger kérvényében ilyen időmeghatározás nincs. A tanácsnoki előterjesztésből az következtethető, hogy Heger szóban egészítette ki kérvényét. A tanácsnok arra hivatkozva, hogy országos vásár idején minden idegen korlátlanul adhat-vehet, indítványozta, kapjon Heger engedélyt frissítőitaloknak a vásáridőszak alatt a megjelölt boltban való árusítására. Az engedély megadását ahhoz a feltételhez javasolta kötni, hogy Heger sem a sétánybérli (Promenadpächter), sem a színházi cukrász (Theater-Zuckerbäcker) hátrányára nem gyakorolhatja tevékenységét.

A feltételek iránti javaslatból láthatjuk, hogy a színházépítkezéssel és a redout-alapozással felhasznált sétatéri területen kívül is volt a közelben olyan sétahely,¹⁵ amelynek bérlije frissítőket is árusított. A színházi cukrász az épületnek a színház és az előadások közönsége kényelme céljára szolgáló helyiségben vagy a színházban az előadások idején járva-elve árusító cukrász volt. Ilyen cukrászról és cukrászati tevékenységről a pesti cukrásztörténet eddig feltárt nyomtatott és levéltári forrásai nem szólnak. Heger kérelme előterjesztésekor és a Színház 35 éves fennállása alatt ezt a tevékenységet később ellátó személyek felderítése éppúgy a későbbi kutatás célkitűzése, mint annak tisztázása, hogy miként történt a színházlátogató közönség részére a cukrászati termékek árusítása.¹⁶

A Heger kérelme ügyében 1814. augusztus 16-án határozó városi tanács a javasolt feltételek nélkül adta meg az engedélyt, hogy Heger vásáridőben a *bejelentett* boltban frissítőket árusítson.¹⁷

Hoffman tanácsnok már másnap, augusztus 17-én jelentést tett a cukrászjog iránti kérelem ügyében is. Jelentését a kialakult és később is fennmaradt közigazgatási gyakorlatnak megfelelően a városban már működő cukrászok meghallgatása után tette meg. Előadta, hogy a három cukrásznak a jogosítvány megadása ellen nincs kifogása, de megjegyezték, hogy Hegernek hozzájuk hasonlóan keserves és nyomorúságos megélhetése (sic!) lesz. Hoffmann rámutatott, hogy Pesten a *cukrászoknak nincs céhes szervezete*, következésképpen számuk nincs korlátozva, miértis javasolta a jogosítvány megadását. A jelentés alapján Heger 1814. augusztus 19-én megkapta a cukrászjogot.¹⁸ A polgárjog iránti 1813. évi kérelem továbbra is elintézetlen maradt. Erre azonban Heger valószínűleg már nem is tartott igényt. A pesti polgárjogot elnyertek között nem szerepel.¹⁹

Heger Frigyes 1778. április 26-án a Bambergi Püspökség²⁰ területén fekvő Stafflestein-ban²¹ Jodocus Heger és Amalia Eck házasságából született.²² A cukrászati 1783-tól a würzburgi udvarban²³ tanulta. 1800. december 13-án arról kapott bizonyítványt, hogy több mint egy évig Bécsben Colloredo herceg (közelebbi megnevezés a bizonyítványban nincs) cukrászánál, Suter Józsefnél dolgozott. Ezt követően 3 évig Pesten gróf Sauer Kajetán nagyváradi nagyprépostnak, a Hétszemélyes Tábla ülnökének volt cukrásza, majd Bécsben és szülőhazájában eltöltött rövid idő után 10 hónapon át – 1804. december 21-ig – gróf Sándor Vincénél, 1805 júniusától 1808. május 26-áig gróf Kolonics Lipót kalocsai érseknél, majd 1813 május végéig Budán a nádori udvar cukrászatában működött. Felesége Lakner cs. kir. őrnagy leánya.²⁴ Ő maga tagja lett Pest város polgárőrségének. Az I. zászlóalj 6. századába volt beosztva.²⁵

Hegernek a cukrászjog elnyerését követő első telephelye Belváros 97. sz. alatt (ma

Belgrád rkp. 13–15.)²⁶ volt. Tevékenységét akkor kezdte, amikor a bécsi kongresszus utáni pénzürtéktromlás és a növekvő drágaság súlyosan érezte hatását. Ennek Heger üzletmenetében való jelentkezésére enged következtetni, hogy már 1814. december 23-án 300 Ft kölcsönt vett fel 6 hetes lejáratú váltóra, mely tartozása javára 1815. április 22-én 75 Ft-ot törlesztett, hitelezője pedig a váltó lejáratát prolongálta.²⁷ 1816-ból feleségével közösen keletkezett 100 Ft-os tartozásával²⁸ és egy 1600 Ft-os tartozásával²⁹ kapcsolatban indult eljárás a Pesti városi törvényszéknél.

Az első adat, amely szerint a Német Színház egyik bolthelyiségének bérlője lett, 1816-ból való.³⁰ Az erre az időszakra szóló bérleti szerződés ugyan nem ismeretes, az nyilván már korábban létrejött, mert a helyiség bérletére 1814. november 6-án tartott árlejtésen ő volt a legmagasabb bért megajánló.³¹ 1817. augusztus 20-án az év Szt. Mihály napjától (szeptember 29.) 1819. azonos napjáig terjedő határozott időre, negyedévi előzetes részletekben esedékes évi 825 Ft-ért bérelte ki a Német Színház 8. sz. bolthelyiségét.³² Itt volt cukrászata 1833-ig.³³ Kötelességének ismerte, hogy a boltja előtti területet tisztán és kellemes látványt nyújtóan (*Rein und für die Augen angenehm*) tartsa. Megélhetését leginkább frissítőknak (*Refrescaden*³⁴) a nyári hónapok alatti árusítása adta.³⁵

A színházépületben működésének idejére eső pesti címjegyzékek Heger boltját „*im Theatergebäude*”, ill. „*L (eopoldstadt) 1. (szám alatt) Städtisches Theatergebäude am Theaterplatz*” levőként jelölik meg.³⁶ Ez azonban nem jelenti azt, hogy a bolt bejárata a Színház térre nézett. Közterület elkerítésének engedélyezése valamint a színházépület Heger boltján felüli egyik helyiségének bérlete ügyében keletkezett Szépítő Bizottmány-i ügyiratok³⁷ tartalmából és ezekhez az iratokhoz csatolt vázlatos rajzokból levonható következtetést a Pest város leírását adó Franz Schamsnak arról szóló szavaival egybevetve, melyek szerint a színházépületnek Nagy híd utcai oldalszárnya földszintjén volt bolthelyiségek közül az egyik egy „*Zuckerbäcker und Geistsbrenner*”³⁸ boltja, végül azt figyelembe véve, hogy a címjegyzékek szerint a színházépületben más cukrásznak nem volt boltja s így Schams sorai kétségtelenül Hegerre utalnak, megnyugtatóan állapíthatjuk meg, hogy *Heger cukrászboltja a színházépület Nagy híd utcai szárnyának a Duna felé eső sarkán levő bolt volt.*

Gróf Széchenyi István a Duna undorodást okozó pesti partjairól szólva háborodik fel a VILÁG-ban azon, hogy oda „minden szemetet leraknak”.³⁹ Ez a területileg általánosító megállapítás egy meghatározott helyre kap helyrajzi konkretizálást Hegernek a közterület-elkerítés engedélyezését kérő beadványa indokolásában. Az akkori Pest és lakosai díszére egyáltalán nem váló környezeti tisztasági kultúrát – Széchenyi megállapításából következően – jellemző állapotokra utal, hogy a városcentrum egyik legszebbnek minősített utcájában, a kulturális élet egyik központja, a Színház épületében levő bolthelyiség előtti közterületrészt 1818. április 4-i kérvénye szerint Heger azért tartja szükségesnek korlással elkeríteni, mert az a környék számára trágyagödörül és mindenféle hulladék kiürítésére szolgáló helyé vált olyannyira, hogy a nyári hónapokban az elviselhetetlen szag miatt senki nem marad meg boltjánál.⁴⁰ A Szépítő Bizottmány 1818. május 3-án meg is engedi a korlát elhelyezését, mert Fellner Benedek városkapitány és Pollack Mihály építőmester megállapítása szerint a korlátnak az épület sarkára eső bolt előtti területen való elhelyezése a közlekedést nem akadályozza, ugyanakkor elősegíti a fokozottabb rendet és tisztaságot.⁴¹

1819 Szent Mihályt követően a Szépítő Bizottmány csak egy évre szólóan kötött Hegerrel szerződést az általa addig bérelt helyiségre.⁴² Ez alatt az idő alatt évi 250 Ft-ért bérbe kapta a színházépületnek a próbateremmel szomszédos helyiségét is, s azt játék-, punci- és dohányzószobának (*Spiel-, Punsch- und Rauchzimmer*) rendezte be. Játékok játszása, punci fogyasztása és a dohányzás a 19. század elején Pesten nem a cukrász-bolthoz, hanem a kávéházhoz tartozó lehetőség volt. Egy 1833. évi pesti városkalauz kiemeli,⁴³ hogy a városnak a kalauzban felsorolt nagyobb kávéházaihoz egy vagy több elkülönített játékszoba (*Spielzimmer*) tartozik. Hogy Heger cukrászboltjához tartozó elkülönített szobában milyen játékok játszására volt lehetőség, arról forrásunk nem szól. A 19. század első feléből való bécsi és pesti kávéház-ábrázolások szerint a billiárdasztal a kávéházi helyiségben állt.⁴⁴ Az elkülönített játékszobában főként kártyajáték folyt.⁴⁵ Valószínűsíthető, hogy Heger játékszobájában is kártyajátékokat játszottak.

Arra sincs adat, hogy miért nevezték Heger játék- és dohányzó-szobáját punci-szobának is. Arra kell következtetni, hogy azért, mert az egyébként a kávéházhoz tartozó másik két lehetőség nyújtása mellett az ugyancsak sajátosan kávéházi italt – a kávések sérelmére⁴⁶ itt, (csak itt és a cukrászboltban nem) szolgálta fel Heger.

Az egyesített budai és pesti színházaknak az épület játékszíni céljait szolgáló helyiségeit bérlő igazgatósága 1820. június 20-án panaszt tett a nádornál a helyiségnek Heger részére történt bérbeadása miatt. Az igazgatóság szerint a dohányfüst beáramlik a próbaterembe, a kiszüremkedő lárma zavarja a színészek korrepetálását, a helyiség megközelítési lehetősége pedig állandó alkalmat nyújt a kórus nőtagjainak a folyosón, a lépcsőkön, a sötét színpadon a kulisszák között vagy szögletekben idegenekkel való illetlen, az erkölcsökkel ellentétes találkozásokra (*zu unsittlichen moralitätswidrigen Zusammenkünften*), és a folyosón, a színpadon és a szomszédos próbateremben égő pipákkal futkározó vendégek tűzveszélyt okoznak. Az igazgatóság ez utóbbi miatt és mert – mint írta – az alkalmazottak erkölcsére felügyelni nincs módjában, a bérlet megszüntetését és a helyiségnek a színházigazgatóság részére való bérbeadását vagy a nem kívánt közlekedést lehetővé tevő folyosó elzárását kérte.

A nádornak 1820. július 16-án tett jelentés szerint a kifogásolt helyzet a II. és III. emeleti lakások jobb megközelítése érdekében a közelmúltban – az engedélyezett terv szerint – lépcsőházépítéssel alakult ki. A jelentésből kitűnően a szobát azért kapta bérbe Heger, mert magasabb bért ígért érte, mint a színházigazgatóság, amely egyébként is 1 és 1/3 évi bérhátralékban volt. Kéri a panasz elutasítását azért is, mert Heger megígérte, hogy a helyiséget nem fogja más célra használni, mint kizárólag frissítőknak előkelő vendégek részére rossz időjárás esetén való felszolgálására; a színházi próbákat pedig a helyiség használata nem zavarja, mert azok délelőtt vannak. A nádor a panaszt a színházigazgatóság tekintélyes bérhátraléka miatt elutasította, a helyiség használatából származó rendellenességek megelőzésére pedig szükségesnek tartotta az előtte húzódozó folyosó elzárását.⁴⁷

Heger a bérelt bolt bővítésére 1821. Gyertyaszentelő napjától (február 2.) bérbe vette a 7. sz. bolthelyiséget is.⁴⁸ A játék-, punci- és dohányzószoba bérelte azonban időközben megszűnt, amint ez egy későbbi bérelszámolásból megállapítható. Ebben Hegernek e helyiség utáni bérfizetési kötelezettsége már nem szerepel.⁴⁹

Hegernek azonban nemcsak cukrászboltja volt a színházépületben, hanem — a rendelkezésre álló adatok szerint 1820. Szent György napjától (április 24.) — lakása is. Először csak 1823 azonos napjáig terjedő időre kötött szerződéssel az épület Híd utca felé eső II. emeleti ötszobás, konyhás, éléskamrás lakását bérelte, amelyhez pince és a lépcső alatti kamra tartozott. A bolthelyiségért és a lakásért összevontan megállapított bér 1600 Ft volt⁵⁰ s később 1400 Ft-ra csökkent.⁵¹ 1830-ban a Szépítő Bizottmány a lakást átalakította. Erre az időre Heger az épületnek a Magyar Királyhoz címzett szállodával szembeni oldalán levő II. emeleti lakását (*die Wohnung im 2 Stock gegen den Halzlischen Haus*) kapta bérbe.⁵²

Heger 1825-ben eredeti tevékenységén kívül — bár attól szakmailag nem messze — eső vállalkozásba kívánt kezdeni.

1825 Szent György napján lejárt a városligeti vendéglőhelyiség bérelte. Heger elhatározta, hogy a helyiséget és tartozékait béreveszi, s ott táncvigasságok tartására is lehetőséget kínáló vendéglői vállalkozást folytat. A bérbeadó Szépítő Bizottmány által 1824. december 19-ére kitűzött árlejtésen Heger volt a legmagasabb bért ajánló. A vállalkozással járó kockázati veszély valószínűségének alacsonyra értékelése s a szükséges ráfordításnál sokkal magasabb jövedelem lehetőségének számításba vétele, tehát kifejezetten vállalkozói szellemtől való indítottságra utal, hogy az árlejtésen a korábbi bérlő által fizetett bér 266%-át (800 Ft évi bért) ajánlott meg, s a kiírt feltételek szerint 3 év helyett 6 évre kérte a bérletet. A nádor az ajánlatot elfogadva hozzájárult a bérleti jogviszony létesítéséhez. A Szépítő Bizottmány el is rendelte a szerződés megkötését.

A szerződés szerint Heger a vendéglői területet (*Wirtshausgelände*) bérelte ki a hozzá tartozó bor- és sörmérési joggal, továbbá a kertészlakás melletti kimérési alkalmatosságot (*Schankgelegenheit*), amelynek mibenlétéről a szerződés nem szól, a csatlakozó fészerrel, s jogot nyert a felső sziget használatára is. A szerződés szerint kifőzést folytathatott és mindenféle frissítőt szolgáltatathatott. A bérleti jogviszonynál fogva lehetősége volt arra, hogy ha saját számára előnyösnek és a közönség szórakozásához szükségesnek látja, a deszkából épített táncbódét az előző bérlőtől megváltsa és táncvigalmakra hasznosítsa.

A sokat ígérőként megítélt vállalkozásba Heger azonban bele sem kezdhetett. A bérleti szerződés megkötését követő néhány nap múlva, 1825. március 25-én közölte a bérbeadó Szépítő Bizottmánnyal, hogy a vállalkozást orvosi vélemény szerint nem tudná egészségének veszélyeztetése nélkül a szükséges erőráfordítással és szorgalommal folytatni. E miatt a bérleti jog átruházásához való hozzájárulást kért, amelyet meg is kapott.⁵³

Nagy híd utcai cukrászatát továbbra is folytatta. Vagy üzletmenetének visszaesése vagy fizetési kötelezettségeinek felhalmozódása miatt néhány év múlva Vass János György pesti fűszerkereskedőnél — bizonyára nyersanyagbeszerzésből kifolyólag — keletkezett tartozását nem tudta kiegyenlíteni. Hitelezője e miatt a könyvkivonattal igazolt 3245 Ft 12 krajcáros követelését 1828. december 3-án betábláztatta.⁵⁴ A tartozás kifizetésekor lehetséges kitáblázásra nem került sor.⁵⁵ 1830 ősztől visszatérően bolt- és lakbérhátraléka keletkezett. Feltehetően az anyagi helyzetének kedvezőtlen alakulása miatt létrejött adósságának fedezetére kibocsátott váltó lejáratával beállott fizetési kényszer folytán 1832-ben keletkezett újabb bérhátraléka megint csak kiegyenlíttetlenül maradt. Emiatt a Szépítő Bizottmány 1833 februárjában elhatározta a bolt és a lakás bérletének fel-

mondását.⁵⁶ 1833. március 11-én egy cukrász a pesti városi tanácshoz intézett beadványában Hegert mint nem rég elhalálozottat említi.⁵⁷

Heger cukrászati termelő tevékenységére – közvetlen adatok hiányában – csak az értékesítés körébe tartozó, tehát közvetett adatokból vonhatunk következtetést. Termelésében a frissítőkre, fagyalitra és egyéb hűsítő szörpökre helyezte a súlyt. Ezek körére a legrégebbi tájékoztatás egy 18. század végi bécsi cukrászkönyvből⁵⁸ áll rendelkezésre. Ennek egyik fejezetében hűsítő italok, pálinkák, szörpök, ratafiák,⁵⁹ essenciák, aqua vitae,⁶⁰ likőrök, gyümölcsstejek, valamint virágokból és gyümölcsökből készített borok találhatóak.⁶¹

E cukrász-szakkönyvből kitűnően a cukrász tevékenységéhez tartozott szeszes italok készítése is. Erre utal Schams, amikor Hegert „Zuckerbäcker und Geistbrenner”ként említi.

A pesti városi tanács Hegert Zuckerbäckerként vette fel, tehát cukrászjogot adott neki. A pesti cukrászok egyik résztvékenysége volt a szeszes és szesz nélküli frissítő italok készítése. Ennek gyökereit a német államokból érkezett cukrászok által átültetett gyakorlatban kell keresni. A török kiűzése utáni első budai cukrászt, Carl Hossmannt, aki a polgárrá felvételéről szóló tanácsülési jegyzőkönyvi bejegyzés szerint „Waldsaxen bey Eger in der Pfalz”-ból való, 1718-ban *Zucker-bacher und rosolibrenner*-ként (cukrász és rozsoliskészítőként) vették fel budai polgárnak.⁶² Az 1789-ben Heilbronnból érkezett Gräter Frigyes a cukrászi tevékenység körébe tartozónak tekintve a likőr- és rozsoliskészítést, pesti boltjában ezeket is árusította.⁶³ Ugyancsak megtaláljuk a szeszes italokat a cukrászatot Drezdában tanult Hoffmann Frigyes pesti cukrász boltjában is.⁶⁴

Hozzá tartozott a likőrök és ezek különböző fajtáinak készítése a bécsi cukrászok tevékenységi köréhez is.⁶⁵

Igy nem csodálható, hogy a kézműves és hasonló tevékenységek helyi közigazgatási gyakorlat szerinti megnevezésében és elhatárolásában részletes szakismeretekkel feltehetően nem rendelkező Schams Heger boltjáról szerzett személyes tapasztalatok alapján őt „Zuckerbäcker und Geistbrenner”-ként említi annak ellenére, hogy e tevékenység folytatóját a pesti német közigazgatási nyelvben és a forgalmi élet nyelvében csak a „Zuckerbäcker” szóval nevezték.

Frissítő és szeszes italok szolgáltatása azonban Pesten a – 18. sz.-ban már a velencei és a francia előképekhez igazodó bécsi kávéházakat követő – kávéházi üzlet körébe tartozott. Bécsben a kávésjog már a 17. század végén, a 18. század elején felölelte a tea, csokoládé és sorbet készítésének és eladásának jogát is⁶⁶ éppúgy, mint a billiárdjáték lehetőségét is.⁶⁷ Azt az üzletkörü összeütközést, hogy a pálinkafőzők is főztek kávé, bécsi viszonylatban Mária Terézia oldotta fel 1747. október 13-i rendeletével, amely szerint a pálinkafőzők is mérhettek kávé, s a kávéfőzők is szolgálhattak fel szeszes italt.⁶⁸ 1750-ben Linzben az egyik kávéfőzőt *Kaffesieder und Wasser brenner*-ként kávéfőző- és vízégető (=pálinkafőző) vették nyilvántartásba.⁶⁹ A szeszes ital kávéházhoz tartozásának egyik tanúsítója az a 18. század végi színezett rézmetszet, amelyen egy kávéházban zsinóros ruhában a kis asztal mellett ülő, pipázó magyar kis talpaspohárból issza – a képalírás szerint – a rozsolist.⁷⁰

A 19. század elején Pesten a társasági élet egyik, sokak által felkeresett hagyományos

színhelye a kávéház. Hozzátartozott az életformához. A vendégek az asztaloknál ülve fogyasztották a felszolgált kávét és egyéb italokat, pipázhattak, társaloghattak, billiárdozhattak.

A 18–19. század fordulóján hazánkban a cukrász termékeit vagy közvetlenül műhelyből értékesítette, főként viszonteladóknak vagy, ha volt nyílt árusítási boltja, akkor az abba betérő vásárlóknak (végfogyasztóknak) is. A cukrász boltjának azon felül, hogy a készlet egy részének tárolási helyeül, valamint ügyletkötési és lebonyolítási helyül szolgált, egyéb rendeltetése nem volt. Cukrászok 18. század végi hagyatéki leltáraiban nem is találunk olyan boltberendezési és felszerelési tárgyakat, amelyek az ott eladott termékek helyben történő elfogyasztásának lehetőségére következtetni engednének. Tisztázásra várt, hogy hazánkban mikor kezdett átalakulni a cukrász árusítóboltja helyben-fogyasztást is lehetővé tevő vendéglátóhelyé.

Az első pesti cukrász, akinek értékesítő tevékenységéről tudósító adatokból a helyben-fogyasztáshoz szükséges – részleges – berendezkedettség megállapítható, Hoffmann Frigyes volt, akinek 1819. évi hagyatéki leltára szerint cukrászboltjához 61 kis és 107 nagy pohár tartozott, nyilván azért, hogy ezekben szolgáltatssa helyben-fogyasztásra 384 db különféle méretű üvegben tárolt likőrből és pálinkából álló italkészletét. Az italokat helyben-fogyasztók azonban azokat vagy állva vagy legfeljebb a boltban volt 3 szék valamelyikén ülve itták, mert az igen terjedelmes leltár szerint a bolthelyiségben asztal nem volt.⁷¹ A helyben-fogyasztó vendégek részére történő értékesítésnek ez a legkorábbi pesti nyoma azonban csak a cukrásztermékek egy részének, az italoknak helyben-fogyasztási lehetősége kialakulásáról tanúskodik. Heger azonban abból a célból bérelt és alakított ki helyiséget, hogy a közönség az ottani fogyasztáskor éppen úgy, mint a helyben-fogyasztás lehetőségét eredetileg nyújtó kávéházban – a helyiség megnevezéséből következően – játékokat is játszasson és dohányozhasson, tehát a helyiségben huzamosabban tartózkodva fogyasszon. A helyiségnek e rendeltetésénél fogva Heger bevonta cukrászi tevékenysége körébe a huzamosabb tartózkodással egybekötött helyben-fogyasztást lehetővé tevő szolgáltatások nyújtását, ami következtethetőleg az asztal mellett ülve fogyasztáshoz szükséges berendezést is jelentett. Ilyen helyiségnek a cukrászbolthoz kapcsolt kialakításával és fenntartásával Heger Pesten – mai nyelven szólva – új üzlettípust valósított meg, amivel olyan új színfolttal gazdagította a nagyvárossá fejlődés útján járó Pestet, amely később követésre talált. Újszerű helyiségének, ill. az ott nyújtott szolgáltatásoknak a cukrászi árusítótevékenységhez kapcsolásával a közönség bizonyos rétegeinek társasági érintkezése lehetőségét a cukrászattal összefüggésben is megnyitotta. Ezzel Pesten is elindította azt a folyamatot, amelynek eredményeképpen az édességárúsító hely vendéglátóhelyé is, s így a társasági érintkezés helyévé is fejlődött. A különböző nyugati országokból származó előképeken nyugvó ez a cukrászüzlet-típus Pesten Heger – habár csak átmenetileg megvolt – játék-, puncs- és dohányzószobája berendezését követően honosodott meg, – ha nem is azonos tartalommal. Fischer Péter például 1824. május 8-i üzleti hirdetése szerint cukrászboltjával közvetlen szomszédosan kényelmes helyiséget (*bequemes Gemach*) rendezett be, ahol frissítő italokat és fagyalaltot szolgált fel,⁷² az 1830-as években pedig az akkori cukrászboltjával összekapcsolt társalkodó-szobát (Konversationszimmer) rendezett be.⁷³ Az új üzlettípus első pesti meghonosítása adja Heger Frigyes-

nek a budapesti cukrázsiipar történetében betöltött szerepe jelentőségét. Az ő működése feltárásának eredményeképpen vált megállapíthatóvá, hogy a csak árusításra berendezett cukrászboltok, mint üzlettípusnak asztalok melletti helyben-fogyasztást is lehetővé tevő vendéglátóhellyé átalakulására a legkorábbi adat – az eddigi kutatási eredmények alapján következtetett 1820-as éveket megelőző időből – az 1810-es évek második feléből való. Megállapíthatóvá vált az is, hogy az átalakulás a kávéház egyes sajátosságainak átvételével indult meg.

Az új üzlettípus elterjedésének folyamata azonban lassú volt. Sem Heger, sem Fischer nem tudott az ilyen adottságú üzlet iránt egyhamar szélesebb körű fogyasztói igényt felkelteni. Az 1830-as évek elejének már említett pesti városkalauza az utazók szükségleteit és kényelmét szolgáló létesítmények között (az éttermek, vendéglők és kávéházak mellett) a cukrászboltokat meg sem említi.⁷⁴ Igaz, hogy egy évtizeddel későbbi városismertető arra hívja fel a figyelmet, hogy a cukrászdák (*die Conditoreien*) az utóbbi időben mind terjedelmükben, mind eleganciájukban sokat fejlődtek,⁷⁵ a híressé vált berlini cukrászdák élénk társasági életét⁷⁶ ismerő német utazó ugyanabban az időszakban mégis úgy figyelte meg, hogy „Cukrászdába menni, ott kávé, puncsot, teát vagy ehhez hasonlót inni, Pesten senkinek sem jut eszébe, ezeknek ott nem az a rendeltetésük, hogy társasági összejöveteli helyek legyenek, legfeljebb nyáron fagyaltozás végett keresik fel őket”.⁷⁷ Ez nem változtat azon, hogy Pesten már az 1810-es évek végén megjelent a helyben-fogyasztást lehetővé tevő berendezéssel kiegészített és az ehhez szükséges szolgáltatásokat nyújtó cukrászüzlet-típus.

Az új üzlettípus berendezésén kívül egy másik tényező is van, amely a pesti cukrászok közül elsőként Heger személyéhez kötve jelentkezik. Ő volt az, aki a cukrási tevékenység mellett, az e tevékenység körén kívül eső vendéglői termelőeszközöknek rendelkezése alá vonásával, a kettőt társítva, és ezzel egyidejűleg a cukrászati termékek új értékesítési lehetősége megteremtésével törekszik cukrászata jövedelmezőségét s ezen keresztül saját tőkeakkumulációját fokozni. *Ekként személyében jelentkezik az első olyan pesti cukrász, aki tevékenységi köréből kilépő vállalkozó kíván lenni.* Nem változtat ezen az, hogy – egészségi állapota miatt – az új tevékenységtől még annak megkezdése előtt vissza kellett lépnie.

III.

1833-ra, amikor megszűnt Heger Frigyes cukrászata a Színház épületében, a város ettől északra húzódó utcáiban gyors ütemben épültek mágnások, gazdag kereskedők házai. Részben már állott a Mária Dorottya (ma Dorottya) utca és a Rakpiac (ma Roosewelt tér) palota-sora, már felépült a Polgári Kereskedő Társulat székháza, Hild József később Lloyd palota néven ismert nemes alkotása. Ebben az épületben volt a Nemzeti Casino és itt működött a börze (a tőzsde). Vele ferdén átellenben, a mai Roosewelt tér 3. sz. ház helyén volt a Pestre látogató Kazinczy Ferenc által is megcsodált Duna (későbbi nevén Diana) fürdő. Az előttük húzódó forgalmas tér pedig a dunai hajóforgalom bábeli zűrzavarhoz hasonló kirakodó tere volt.

1836-ból van az első adat arról, hogy cukrászokat eddig csak a Belváros szélén húzó-

dó utcákba vonzó Lipótváros fokozatos kiépítése megélhetést tudott kínálni *cukrászoknak már a Színházról északra is*. A városközponttól ide vezető Mária Dorottya utcának a mai Dorottya utca 5–7. sz. ház helyén állott 16. sz. házában volt Kränzler Mihály cukrászata.⁷⁸

Az alsó-ausztriai Tautendorf-ban született, 1808. június 15-én Joseph Langhammer bécsi cukrásznál felszabadult és az ezt követő időben 7 éven át gr. Zichy Károly m. kir. udvari kamarai elnöknel urasági cukrászként működött Kränzler Mihály 1832. augusztus 8-án kapott a pesti városi tanácstól cukrászjogot.⁷⁹ Arra nincs adat, hogy a felszabadulása utáni években és a gr. Zichy Károlynál töltött 7 éven kívül hol dolgozott még mint cukrászlegény, és hogy a cukrászjogosítvány elnyerésétől 1836-ig hol volt boltja. Mária Dorottya utcai cukrászata az új városrészben új színfolt, a pesti árutermelő cukrászat topográfiai elhelyezkedése szempontjából pedig *a Színház tértől kifelé irányuló terjeszkedés* első képviselője volt. A bolt 1845-től – utoljára az 1860. évi címjegyzékben – mint Kränzler özvegyének boltja szerepel.⁸⁰

A Heger Frigyes által kiválasztott helyhez kapcsolódott, s őt követte egy újabb belvárosi cukrásznak a *színházépületi bolthelyiségbe* törekvése, cukrászatának oda való áthelyezése.

1837-ben attól indítatva, hogy „több éves szokássá vált a színházépületben egy cukrászüzletet találni”, Strauss Jakab cukrász kéri a korábban Heger Frigyes, majd 1837-ben Fischer Jakab tímár által bérelt – akkor 13. és 14. számmal jelölt – üzlethelyiség és a korábban Heger által bérelt – akkor 19. számú – lakás bérbeadását.⁸¹ Először csak az üzlethelyiség bérletét kapta meg 1837 Szent Mihálytól.⁸²

A pesti születésű Strauss Jakab 1816. november 1-től Hoffmann Frigyes, Schicht Jakab és Lánckzy Mihály pesti cukrászoknál volt inas és utóbbinál szabadult fel 1822. január 1-én. Tanítómesterénél, majd 1823 augusztus elejétől két hónapig a híres bécsi cukrásznál, August Dehne-nél volt cukrászsegéd, ezt követően három év 6 hónapig Bécsben gróf Almássy Ignác alkancellárnál, majd 3 évig Magyarországon gróf Károlyi Lajosnál volt cukrász és szobainas.⁸³ 1831. április 27-én a pesti tanácstól kapott cukrászjog alapján – a Strucchoz címezve – a Hajó utcában 440. sz. alatt (ma Kristóf tér 4.) nyitotta meg vonzó cukrászboltját.⁸⁴ Itteni tevékenységének 1832-től Lánckzy Mihály Király utca 1376. (ma Majakovszkij utca 12.) szám alatti cukrász árujával és eszközeivel való folytatás helyett azonban másképp kívánta keresni boldogulását. A Lánckzyval fennálló szerződésétől való elállási szándékának 1837 elején történt közlése folytán köztük 1837. május 1-én létrejött és ugyanennek az évnek július hava 16-án teljesedésbe ment egyezségbe foglalt megállapodás szerint boltját átadta Lánckzy Mihálynak.⁸⁵

A színházépületben levő helyiségre létrejött bérlet megkezdését megelőzően előterjesztett kérelmére a Szépitő Bizottmány 1837. szeptember 17-én hozzájárult, hogy az üzletbérleményhez tartozó pincében kemencét építhessen, mert a lakásbérlettelől eselve, nincs módja annak konyháját sütésre használni. A vendégek kényelme érdekében pedig egy naptól védő vászonponyvának az ajtók fölé szereléséhez kért és kapott engedélyt.⁸⁶

1839-ben Strauss bérbé kapta a színházépület II. emeleti – akkor 17. és 18. számmal jelölt – 5 utcai és két udvari szobás, konyhás, pincés lakását is.⁸⁷ Üzletmenete azonban kedvezőtlenül alakult. 1840 májusában bérhátraléka keletkezett. Bémérséklést vagy a

bérleti szerződés felbontását kérte. Mind cukrászipartörténeti, mind várostörténeti szempontból figyelmet érdemel a kérelem indokolása. Strauss rámutat,⁸⁸ hogy keresete kizárólag a nyári hónapokban, jó időjárás esetén van s az nyári hűsítő italoknak (*Sommer-Refrescaden*) a közelben levő kávéházakban való készítése folytán amúgy is csökken; az üzlete előtti utca télen, mint félreeső, nem igen frekvenciát, így a legszükségesebb alkalmazottak tartására sincs lehetősége. Üzletmenetét kedvezőtlenül fogja befolyásolni továbbá az — mint írja —, hogy az Angol Királynőhöz címzett új szálloda vállalkozója⁸⁹ a közönségnek frissítőkkal való kiszolgálása érdekében olyan készüléket tesz, amelyeket ő (Strauss) nem tud elérni, végül egy új cukrászüzletnek a Nagy híd utca felső szakaszán történt megnyitásával pedig új versenytársat kapott. Ezzel a Göttinga-ból jött Tolle Györgynek a mai Deák Ferenc utca 21. sz. alatt volt Nagy híd utca 678. sz. Schindler féle házban 1839-ben megnyílt üzletére utalt.⁹⁰

A Szépítő Bizottság a bérmérséklési vagy szerződésfelbontási kérelmet elutasította. Strauss a nádorhoz fordult, aki elrendelte a bérleti jogviszony megszüntetését, mert Strauss nem tett eleget szerződéses kötelezettségének. Ennek folytán 1840 Szent Mihály napján megszűnt Straussnak mind a bolthelyiségre, mind a lakásra fennállott bérlete.⁹¹ Ezt követően — bár csak igen rövid ideig — a Három korona (1875-től Nagy Korona, ma Alpári Gyula) utcában működött. 1841-ben pedig a „cukrászati anyagokat és készleteket” eladta Burger Miksa ulmi születésű cukrásznak, akinek javára lemondott cukrászjogáról is.⁹² Burger azonban nem a Lipótvárosban, hanem a Váci utcában nyitott boltot.⁹³

Strauss működési helyének a színházépületből a Három Korona utcába helyezését 1849-et megelőzően a Lipótvárosnak a Színház tértől legtávolabbi helyén jelent meg — bár igen rövid időre — cukrász. A városfejlődés és a cukrászok topographiai elhelyezkedése irányának egymással való összhangját tükrözi, hogy a Hessen-Cassel-i Rumpenheimban született, de 1832-től segédként már Pesten működő Lössel Farkas 1840-ben elnyert cukrászjoga⁹⁴ alapján a Szél (1847-től Nádor) utca 168. sz. alatt⁹⁵ (ma Münnich Ferenc utca 1. sz.) nyitja meg cukrászatát.

1841-ben korának legnevesebb pesti cukrásza, Fischer Péter nyitotta meg a Színház téren, annak a Váci utca felé eső részén fagyfaltozó kioszkját,⁹⁶ amely a térnek új arculatot adó találkozó helye lett az akkori előkelő társaságoknak és a divatvilágnak.

1842-ben a Dorottya utcában Kränzler kap versenytársat, amikor a magyarországi születésű⁹⁷ Naisz József a szomszéd házba, 18. sz. alá⁹⁸ (ma Dorottya utca 9.) helyezi az „Európához” címzett⁹⁹ üzletét, amely a címjegyzékben 1861-ben szerepel utoljára.¹⁰⁰ 1844-ben Vikus Károly nyitja meg a mai Deák Ferenc utca 17. sz. ház helyén állott Nagy híd utca 676. sz. házban¹⁰¹ „A csermegészekhez” cím alatt¹⁰² elismertté vált cukrászüzletét, amely — később utódainak cukrászdájaként — a ház 1910. évi lebontásáig¹⁰³ volt e helyen. Megint csak a városterjeszkedés irányával összhangban álló üzletnyitás volt a budai születésű Pamer Lipót¹⁰⁴ belvárosi üzletének a Bálvány utca 215. sz.¹⁰⁵ (ma Október 6. utca 7.) alá 1845-ben vagy 1846-ban, majd a nádori kertész fia, Tost Ádám¹⁰⁶ terézvárosi cukrászatának a Három Korona utcába 1847-ben vagy 1848-ban (későbbi adatokból következtetve az utca 15. sz. — majd az utcanév 1875. évi változásakor Nagy Korona utca 22. számnak és a mai Alpári Gyula utca 12. számnak megfelelő — házba¹⁰⁷) való áthelyezése.

A pesti cukrászok a 19. század elején két kivétellel a Belvárosban, annak a mai Kosuth Lajos utca tengelyétől északra eső részén, ill. ennek közvetlen északi tőszomszédságában helyezkedtek el.¹⁰⁸ Az 1820–1849 közötti években új jogot elnyerő cukrászok nagyobb része még mindig a Belvárosban, és változatlanul annak északi részében telepedett meg. E területi elhelyezkedés köre cukrászatoknak a felsorolt lipótvárosi helyeken való megnyitásával a városfejlődés irányának és ütemének megfelelően – 1849-ig a Színház tértől északra a mai Szabadság térig tágult. A város ekkorra már 100 507-re nőtt lakosságából 14 381 (14%) esett a Lipótvárosra. Az 1848-ban Pesten működött 18 cukrász közül 6-nak (33%) a telephelye volt ebben a városrészben. A lakosságszám és a cukrászok számának egymáshoz való viszonyából levonható következtetés a lakosság növekedésének és összetételének és ebből fakadóan cukrászati termékek iránti igényének, keresletének, mint a cukrászok megélhetési lehetőségét meghatározó egyik gazdasági tényezőnek a szerepére világít rá. A két viszonyszám egymáshoz való aránya a Lipótváros fokozódó és majdnem 50%-ban két- és háromemeletes házakkal¹⁰⁹ történt beépüléséből adódó forgalma növekedésével, valamint lakói általában kedvező gazdasági helyzetével, ill. cukrászi termékek iránti potenciális keresletével összhangban álló jelenség.

A Színház térnek a forgalomban betöltött szerepére és ennek folytán cukrászi termékeknek itteni kedvező értékesítési lehetőségére enged következtetni, hogy 1852-ben Kortschak Vilmos cukrász kezdte meg termékei átusítását Buda 1849. évi ostroma idején tűzérési bombázást szenvedett Német Színház portáljának oszlopai között felállított árusítóbódében.¹¹⁰

1852 után megszűnik Pamer Lipót Bálvány (ma Október 6.) utcai üzlete.¹¹¹ 1856-ban a Három Korona (ma Alpári Gyula) utcai Tost-féle üzletet a tétényi születésű Stück József veszi át.¹¹² 1858-ban alapítja a mai József nádor tér 1–4. sz. ház helyén állott József tér 12. sz. házban cukrászdáját Kugler Henrik.¹¹³

1850 és 1872 között a Bálvány utcában¹¹⁴ (ma Október 6. utca), majd a Harmincad utca 2. (ma Harmincad utca 3.) szám alatt volt Dürr Gellértnek, 1870-től özvegyének cukrászata.¹¹⁵ 1860–1862-ben a Fürdő utca 1. (ma József Attila utca 2–4.) szám alatt volt cukrász Perl Albert.¹¹⁶ 1860–1863-ban a Dorottya utca mai 5–7. számú háza helyén állott 5. számú házban működött Schindler Vilmos cukrász.¹¹⁷ 1861–1862-ben a Bálvány utcában volt cukrász Simon János.¹¹⁸ 1861-től Három Korona utca 5. (ma Alpári Gyula utca 6.) szám alatt, majd 1866-tól az Erzsébet téren (ma Engels tér) az Ürményi házban volt Eger Adolf cukrászata.¹¹⁹ 1868-ban Tüdős József veszi meg Lössel Farkas Fő úti (ma Arany János utca) cukrászdáját, de 1871-ben eladja azt Skultéty Károlynak.¹²⁰

Az a szerep, amelyet a Színház környéke töltött be a 19. század első felében a város forgalmának alakulásában, éppen a városfejlődés irányának és ütemének megfelelően erősödött. A 19. század utolsó harmadára a Színház tér (ekkor már Régi színház-, majd Gizella tér) „a város közepé”-vé vált. 1870-ben Kugler Henrik a teret északról lezáró egyik házban (ma Vörösmarty tér 7. sz.) helyezte át addig a József téren volt cukrászdáját.¹²¹

Ezzel a pesti cukrászok topográfiai elhelyezkedésének – a színházépülettől kiindulva észak felé történő – terjedésének iránya visszakanyarodott a volt Színház előtti térre, amelynek a város életében elfoglalt szerepe, rendeltetése változatlan.

Az 1880-as évek elején Klement Alajos a tér keleti házsorában nyitott cukrászdát, amivel Kugler közvetlen és — Klement széles körben és magas szinten is elismert kiváló szakmai képességére tekintettel — erős versenytársat kapott.¹²²

1884-ben Kugler cukrászdáját átvette a svájci származású Gerbeaud Emil,¹²³ aki azt Budapest évtizedeken át legszínvonalasabb cukrászdájává fejlesztette. Az első világháborút közvetlenül megelőző években Klement üzlete megszűnt.¹²⁴ 1930 táján a tér nyugati oldalán — a Színház helyén 1873-ban épült ún. Haas-palotában — nyílt meg a Floris cukrászda,¹²⁵ de Gerbeaudnak komoly konkurrenciát éppen a két üzlet múltja, jellege és közönsége közti eltérésnél fogva nem tudott okozni. A Floris cukrászda az 1940-es évek közepe, vége táján szűnt meg.

Hegert a színházépületbe, Kuglert az előtte kialakult térre a forgalom vonzotta. A Kugler által alapított és az állami tulajdonba kerülést követő nevén Vörösmarty cukrászda, amely 1963-ban a vele nyugatról szomszédos helyiségből kialakított újabb uzsonnateremmel bővült,¹²⁶ ma is — 1984 márciusától újból Gerbeaud cukrászda néven¹²⁷ — egyike a tér forgalmát növelő tényezőknél.

A cukrászdáknak a Lipótváros Szabadság tértől északra, előbb a Lipót (1938 óta Szent István) körülig terjedő részén, majd innen északra, a Duna és a Váci út közötti területen való megnyitása, topográfiai elhelyezkedésének ebbe az irányba való terjedése már a város e területeinek a 19. század második felére, a 20. század első felére eső időben fokozatosan bekövetkezett beépülése időszakában történt.¹²⁸

RÖVIDÍTÉSEK

Acta iud.	Acta iudicialia
BFL	Budapest Főváros Levéltára
<i>Blaskovits</i>	<i>A. Blaskovits</i> : Pesther und Ofner Wegweiser. Kalender . . . 1837–1854. Pesth 1836–1853.
Dep. Citt.	Departamentum Civitatense
<i>Dorfinger</i> 1827	<i>J. A. Dorfinger</i> : Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die Königl. ung. Freystadt Pesth. Pesth, 1827.
é. n.	évszám nélkül
<i>Gugitz</i> 1940	<i>G. Gugitz</i> : Das Wiener Kaffeehaus. Wien, 1940.
Ip. It. 1860–1872	Pest város iparsorozati lajstroma 1860–1872.
Int.a.n.	Intimata archivi novi
<i>Jung</i> 1815	[<i>J. Jung</i>]: Adressbuch der Königlichen Frey-Stadt Pesth. Pesth, 1815.
<i>Leitich</i> 1964	<i>A. T. Leitich</i> : Das süsse Wien. Von Kanditoren und Konditoren. Wien, 1964.
MOL Htt.	Magyar Országos Levéltár. Helytartótanácsi levéltár

Pester Lloyd Kalender	Pester Lloyd Kalender . . . 1859–1868 in Verbindung mit einem Adressenbuch für Handel und Gewerbe von Pest, Ofen und Alt-ofen. Pest, 1859–1868.
P.lt.	Pest sz. kir. város levéltára Budapest Főváros Levéltára őrizetében.
Rokken 1932	<i>Dr. Rokken F.</i> : A Hajdani Angol Királyné szálloda és az első dunaparti sétány. TBM I. Budapest, 1932. 112–123.
Rel.a.n.	Relationes archivi novi
Rózsa 1976	<i>Rózsa Miklós Lajos</i> : Újabb adatok a XVIII. század végi pesti cukrászati termeléshez. I. rész. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve. Budapest, 1976. 125–157.
Rózsa 1980	<i>Dr. Rózsa Miklós Lajos</i> : Egy pesti cukrász termelőtevékenysége a XIX. század első két évtizedében. Kézirat a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeumban. 1980.
Rózsa 1982	<i>Rózsa Miklós Lajos</i> : Újabb adatok a XVIII. század végi pesti cukrászati termeléshez. II. rész. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve. Budapest, 1982. 114–145.
Schams 1821	<i>F. Schams</i> : Vollständige Beschreibung der Königlichen Freystadt Pesth in Ungern. Pesth, 1821.
Sz. B.	Pest város Szépítő Bizottmányának iratai Budapest Főváros Levéltára őrizetében
Sz. n.	szerző nélkül
Tan.ir.	Tanácsi iratok
TBM	Tanulmányok Budapest Múltjából
Tekusch 1833	<i>Au. Tekusch</i> : Der Fremde in Pesth und der Pesther in der Vaterstadt. Pesth, 1833.
Tjkv.	Tanácsülési jegyzőkönyv
Vojdisek 1822	<i>J. Vojdisek</i> : Adressenbuch der königlichen Freyen Stadt Pesth. Pesth, 1822.

JEGYZETEK

1. A közterületek 1873. előtti névváltozásait *Schmall L.*: Buda-Pest utcái és terei c. (Budapest é. n.) műve alapján közlöm.
2. A terület kiválasztására: *Dr. Kovács L.*: A régi pesti vigadó építésének előzményei. TBM II., Budapest 1934. 86 és *Schams 1821*. 355.
3. „... eine kleine Promenade ... mit Ruhsitzen und einem Eiszelte versehen” – Die Stadt Pesth und ihre Gegend in Briefen von einem Fremden. Allen edlen Patrioten Ungarns ... gewidmet von Joseph Leyrer. Pesth, 1803., 20. – A park elhelyezkedése a TBM III. kötete 15. képeként közzétett 1793. évi térrajzon kísérhető figyelemmel.

4. A lakosság számot itt és a későbbiekben is *Herczeg E.*: Pest város népessége a 19. század első felében című, a Történeti Statisztikai Évkönyv 1963–1964. évi kötetében közzétett tanulmányához a 184. oldalon mellékelt táblázat alapján közlöm.
5. *Schams* 1821. 355., 357.
6. *Dr. ing. Birbauer V.*: Pesti építőmesterek munkássága 1809–1847. TBM I., Budapest, 1932. Mesterenkénti jegyzékek. 90.
7. *Ballai K.*: A magyar vendéglátóipar története. I., Budapest, 1943. (A II. kötet nem jelent meg.) I. 174., *Nagy L.*: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. In: Gerevich László (főszerk.): Budapest története I–V., Budapest 1973–1980. III. 409. A megnyitáshoz a Budapest Lexikonban (Budapest, 1973. 1080.) 1820-ra tétele téves.
8. *Jung* 1815. 118–119.
9. Troll Péter üzletét 1823-ban adta el. – Hoffmann Frigyes 1819-ben meghalt. Cukrászjogát az annak gyakorlásához szükséges felszerelési tárgyakkal segédjére, Schuller Andrásra hagyományozta, aki a városi tanácstól 1819. június 21-én kapott jogosítvány alapján Hoffmann boltjával azonos helyen önállósította magát. Özvegye az üzletet 1832-ben eladta Balasovits Péter Pál cukrásznak, aki cukrászjogát ugyanitt még az 1850-es években is gyakorolta.
Troll Péterre: *Rózsa* 1982. 227. jegyzet.
Hoffmann Frigyesre: *Rózsa* 1980.
Schuller Andrásra: P.lt. Rel.a.n. 1130., *Vojdissek* 1822. 192., *Dorfinger* 1827. 514.
Balasovits Péter Pálra: P.lt. Rel.a.n. 4115., *Blaskovits* 1839–1852. – Amikor a cukrászbolt helyét itt és a következőkben *Blaskovits* egyes évfolyamaiban közzétett címjegyzék alapján közlöm, a jegyzetben csak az évfolyamo(ka)t jelölöm meg. Ez utalás a cukrászoknak az egyes évfolyamokban közzétett címjegyzékére. Az egyes évfolyamoknak azon, egymástól eltérő oldalszámai évfolyamonkénti felsorolását, amelyeken a cukrászok címjegyzéke található, rövidítés végett mellőztem. Az egyes évfolyamok szerkezeti felépítése folytán a cukrászcímjegyzék e nélkül is könnyen megtalálható.
Berta Bertalanra és üzletutódaira: *Rózsa* 1976. 121. jegyzet., *Blaskovits* 1839–1845. A topográfiai azonosítást itt és a következőkben is *Bácskai V.*: Pest város topográfiai mutatója. 1. Belváros, Lipótváros. Budapest, 1975. Budapest Főváros Levéltára kiadványai. Topográfiai mutatók I., valamint *Bácskai V.*: Pest város topográfiai mutatója. 2. Terézváros I–II. Budapest, 1982. Budapest Főváros Levéltára kiadványai. Topográfiai mutatók III. alapján közlöm.
10. P.lt. Rel.a.n. 190.
11. U.o.
12. P.lt. Tj.kv. 1813. VII. 24., 4712.
13. P.lt. Rel.a.n. 190.
14. *H. Paul*: Deutsches Wörterbuch. 8. Aufl. Bearbeitet von A. Schirmer. Halle/Saale 1961. 204., *G. Drosdowski–P. Grebe*: Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. Mannheim/Zürich, [1963]. Der Grosse Duden in 9 Bänden., 7., 187., *J. Chr. Adelung*: Grammatisch-Kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen

- Mundart I–IV. Wien, 1807. I. 1891., *Dr. M. Ballagi*: Neues vollständiges Deutsches und Ungarisches Wörterbuch. Deutsch-Ungarischer Theil. 5. Aufl. Budapest, 1882. 300., 379., *G. Wahrig*: Das grosse deutsche Wörterbuch. Gütersloh 1967. 1125.
15. *Rakken* 1932. 117.
 16. A bécsi Burgtheater múlt század eleji közönségének August Dehne cukrász udvari libériába öltöztetett és – valószínűleg a sapkájukon levő szám miatt „Numero”-nak nevezett – felszolgálói a nézőtérén járva-keelve tálcáról kínálták a frissítőket és édességeket. *Leitich* 1964. 52. 8. és 9. illusztráció.
 17. P.lt. Rel.a.n. 190. – Arra nincs adat, hogy a „bejelentett bolt” a színházépületnek melyik bolthelyisége volt.
 18. U.o.
 19. Pest és Buda polgárjogot nyert lakosai címmel két kötetben kiadni tervezett, de szerzői jogi vita miatt meg nem jelent mű kinyomtatott ívei.
A nyomtatott ívek egy sorozatának részemre ajándékozásáért e helyen is köszönettel tartozom néhai *dr. Pallós Jenő*nek, a ki nem adott mű szerzőjének. A kinyomtatott ívek egy-egy sorozata néhány könyvtárban hozzáférhető. Ezeket egyes szerzők *dr. Illyefalvi Lajostól* származóként idézik.
 20. A birodalmi képviseleti joggal felruházott Bambergi Püspökséget 1803-ban világsították és Bajorországhoz csatolták.
 21. Ma Bajorország Oberfranken közigazgatási kerülete Lichtenfels-i járásában fekvő, 1972-ben 5000 lakosú város.
 22. Taufmatrikel der r.k. Pfarre in Staffelstein. Band III., Seite 63. – A rendelkezésre álló születési és keresztelési bizonyítvány szerint az anyakönyvben az anya neve mellett megjegyzés, mely szerint meghalt „in Pest/Ungarn”.
 23. A birodalmi képviseleti joggal rendelkező würzburgi hercegpüspökség udvara. – A hercegpüspökség területét 1803-ban Bajorországhoz csatolták.
 24. P.lt. Rel.a.n.
 25. P.lt. Grundbuch der Bürger-Militz der K. Freystadt Pesth vom Jahre 1831.
 26. *Jung* 1815. 211., (ahol Herger családi névvel szerepel); *Schmall L.*: Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez I–II., Budapest, 1899. I. 293.
 27. P.lt. Acta iud. 3252/1818.
 28. P.lt. Acta iud. 1708/1816.
 29. P.lt. Acta iud. 2283/1816., 2376/1816.
 30. P.lt. Acta iud. 1708/1816.
 31. P.lt. Sz. B. 1271/1814.
 32. P.lt. Sz. B. 1956/1817.
 33. A színházépület időszakonként változó számokkal megjelölt s az iratokban e számokkal említett bolthelyiségeinek, majd lakásainak is, az épületen belüli helyhez-kötéséhez rajz vagy kimutatás folyamatosan nem áll rendelkezésre.
 34. *Refrescade*: az ófelnémet *frisc* átvételével a francia nyelven a 17. században megjelent *fres*, *freche*, később *fraîs*, *fraîsche*, *fraîche*-nek írt melléknévből származó *rafraîchir* = *enyhén lehűt*, *felfrissít* igéből az *-ade* képzővel képzett főnév, amely frissítő italt jelent.

A rendelkezésre álló francia lexikonok, szótárak szerint a francia nyelvben nem használt szó. A frissítő ital megnevezésére a *boissons rafraichissants* és a *boissons rafraichis*-val, ill. jelentéstapadás eredményeként *le rafraichissant* főnévvel találkozunk. (O. Bloch—W. von Wartburg: Dictionnaire etimologique de la langue française. [Paris] 1964. 274., P. Robert: Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française [Paris] 1968. 742., 1450). Nem ismeri ezt a szót a *Nouveau Larousse Gastronomique* (Paris, [1960]) sem.

Sem *Dr. J. H. Kaltschmidt* múlt század eleji *Neuestes und vollständiges Fremdwörterbuch*-ja (2. Aufl. Leipzig 1847.), sem *Dr. G. Prätorius: Der Universal-Wortgrübler. Neuestes Taschen-Wörterbuch . . . von . . . Fremdwörtern*, (Wien, 1858), sem *Dr. J. Chr. Au. Heyse: Allgemeines verdeutschendes und erklärendes Fremdwörterbuch*-ja (5. Aufl. Hannover 1873.) nem tartalmazza a *Refrescade* szót. Mindhárom közli a *rafraichir* ige németesített formáját a *rafraischiren*-t *erfrischen*, *abkühlen*, *erquicken* jelentéssel.

A *Refrescade* a *rafraichir* ige *refraichir* változata első szótagja *ö*-nek ejtendő *e*-jének *e*-ként ejtésével, az *ai* *e*-ként helyes kiejtése megtartásával és *ch*-jának a németben *sch*-nak írt mássalhangzó használatával fonetikusán *refreschir*-ré alakult igében a következőképpen létrejöttek tűnik. A *refraich* ige németesített alakjához, a *refresch*-hez illesztett francia *-ade* képzővel keletkezett *Refresch-ade*, a *Refreschade* < *Refres-c(h)ade* < *Refrescade* úton jutott el a *Refrescade*-hez, mégpedig valószínűleg az ausztriai német köznyelvben vagy a kávéházi, cukrászi, konyhai szaknyelvben kialakultként, és onnan került át a pesti német nyelvbe.

A kávéházi, cukrászi, konyhai szakmai nyelvben kialakulás mellett szól, hogy a *rafraichir* ige *réfraichir*-ként még az 1930-as évek vendéglátóipari szakmai nyelvben használatosként vagy legalábbis előfordulóként számításba véve szerepel magyarországi vendéglőipari többnyelvű szakszótárban, *hűsíteni*, *abkühlen* jelentéssel. (*Marenchich O.*: Szótár a vendéglőipar részére. Budapest, 1936. 87.) *Refrescade* főnév azonban e szótárban nincs.

35. P.lt. Sz. B. 2195/1818.

36. *Vojdisek* 1922. 192. (ahol Ferenc keresztnével szerepel): Sz. n. Adressbuch der Königlichen Freystadt Pesth. Pesth [1827] 188.; *Dorfinger* 1827. 514. (Az utóbb említett két címjegyzékben Franz Hörkerként szerepel).

37. P.lt. Sz. B. 2195/1818. és Sz. B. 2860/1820.

38. *Der Geist* egyik jelentése: *szesz*. Ennek megfelelően a belőle képzett *geistig* melléknév egyik jelentése: *szesz*. (*Geistige Getränke* = szesz italok). *Brennen* egyik jelentése: égetés által készíteni. Ennek megfelelően *der Geistbrenner* = szeszégető, szeszfőző, szesz ital készítő.

39. Idézi: *Czakó E.*: Széchenyi a legnagyobb és leghívebb magyar. Budapest, 1941. 102.

40. Az elkeríteni kívánt terület megjelölésére adott helyszíni vázlat Schams adatával együtt tette lehetővé boltja elhelyezkedésének megállapításait.

41. P.lt. Sz. B. 2195/1818.

42. P.lt. Sz. B. 2588/1819.

43. *Tekusch* 1833. 17.

44. Das Wiener Kaffehaus. Historisches Museum der Stadt Wien, 1980. VI. 12. – X. 26. közötti, 66. időszaki kiállításának katalógusa. 28., 59., 63., 68., 75., „A Redout épületbeli kávéház belseje”, P.K. Vasquez térképsorozata szegélyképén; a Pilvax Kávéház belseje Preiszer tollrajzán.
45. A kávéházi életről Vahot Imre rajza ad részletes tájékoztatást. Közli: *Waldapfel J.*: Forradalom előtt. Budapest, é. n. 127–130.
46. *Bevilaqua Borsodi B.–Mazsári B.*: Pest-budai Kávéházak. Kávé és kávésmesterség 1535–1935. I–II. Budapest, 1935. I. 82–83.
47. P.lt. Sz. B. 2809/1820, Sz. B. 2860/1820.
48. P.lt. Sz. B. 2970/1821., Sz. B. 4457/1829.
49. P.lt. Sz. B. 4457/1829.
50. P. lt. Sz. B. 2636/1820.
51. P. lt. Sz. B. 4457/1829.
52. P. lt. Sz. B. 5021/1830., Sz. B. 5070/1830, Sz. B. 5081/1830.
53. P. lt. Sz. B. 3625/1825.
54. P. lt. Betáblázási könyvek 1825–1828. 862.
55. A hitelezőnek a betáblázási könyvből ki nem tűnő foglalkozása „Pest és Buda polgárjogot nyert lakosai” című, meg nem jelent (ld. 19. jegyzet) mű kinyomtatott íveiből (I. kötet 327.) került megállapításra.
A követelések betáblázásának intézményére: *Rózsa M. L.*: Cukrászati termelőeszközök, termékek és értékesítés a 18. század végi Pesten. 15. és 16. jegyzet. A Magyar Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve. Budapest, 1970. 155.
56. P. lt. Sz. B. 5467/1832, Sz. B. 5608/1833.
57. P. lt. Rel.a.n. 4481.
58. Der Wienerische Zuckerbäcker . . . , Wien bey Andton Doll 1799.
59. *Ratafia*: a spanyolból átvett szó, amely gyümölcsízekkel készült likőrfajtát jelent. A 19. század második felében a ratafia megnevezés feledésbe ment, mert ezt az italfajtát kiszorították a krémlikőrök. – *R. Habs–L. Rosner*: Appetit-Lexikon. II. Aufl., Wien, 1894. 437.
60. *Aqua vitae*: élet vize. A pálinka régi elnevezése. (*Glück F.–Stadler K.*: Az inyesmesterség könyve. Budapest, 1889. 115.) Abból, hogy könyvünk külön alcím alatt ismerteti, az tűnik ki, hogy a szerző az általa ismertetett többi pálinkától eltérő pálinkafajtaként kezelte.
61. A fejezet címe: Kühlende Getränke, flüssige Sachen, Wasser, Säfte, Ratafien, Essenzen, Aquaviten, Liqueurs, Milch, Essig und Weine von Blumen und Früchten zu machen.
(A *Wasser* (=víz) szót a közelebbi rendeltetés megjelölésével különböző mesterségesen előállított folyadékok megnevezésére is használták. Pl. *Kölnisch Wasser* = kölni-víz, *gebranntes Wasser* = pálinka. Használták azonban a *Wasser* főnevet a pálinka megnevezésére a *gebrannt* melléknév elhagyásával is.)
A fejezetben fajták szerinti rendszerezés nélkül olvashatók az egyes italok receptjei. Ezek közé elhelyezve található négy különböző cím alá foglalva az egyes italfajták készítési technológiájának leírása.

A szesz nélküli húsító italok közül a savanykás citromital, a dióital, a pisztáciaital receptjét, a pálinkák közül az ánizs-, a boróka-, az édeskömény-, a fahéj-, a mandula-, a narancs-, a sárgabarack- és a rózsapálinka, a szörpök közül a cseresznye-, a fűszerezett cseresznyeszörp és a befőtt szőlőből készített szörp receptjét közli. A ratafiák közül az ánizs-, a birs-, a boróka-, a citrom-, a cseresznye-, a dió-, a muskotályszőlő-, a narancs- és a sárgabarack-ratafia receptjét ismerhetjük meg. A gyümölcsbefőttekből borpárlattal újra felfőzött, abban érlelt, majd lehűtött készítmények közül a dióval, körtével, narancssal, narancshéjjal, őszibarackkal, sárgabarackkal, szilvával (*Nüsse in Brandwein, Birnen in Brandwein, etc., etc. in Brandwein*) készítettek találjuk, amelyeket frissítőként fogyasztották. Ismerteti a könyv az angelika-, a citrom-, a narancs-, a narancsvirág- és a rózsavirágessenciát. „Isteni Pálinka”-nak nevezettként közli az aqua vitae (*Aquativ, göttliches Wasser genannt*) pálinkafajta, továbbá a rozsolis, a populo, a sorbet, a csokoládélikőr, valamint a mandulatej és a pisztáciatej receptjét. A gyümölcsborok közül a cseresznyebor, a nektár nevű vegyes gyümölcsbor, a Hippokras nevű, borból, cukorból és fűszerekből készült hideg ital készítésének módját ismerhetjük meg.

Érdekes, hogy a szerző nem ismerteti a puncs készítésének módját. Ebből arra következtethetünk, hogy vagy nem ismerte vagy nem tekintette a cukrászi tevékenység körébe tartozónak.

Rozsolis: olasz eredetű szeszes ital borból és hozzáadott harmafűből és különféle más növényekből valamint gyümölcsből lepárlás útján készítve, édesítve, majd különbözőképpen színezve. *Rózsa* 1976. 96. jegyzet.

Populo: borból, borpárlatból, cukorból, almából és narancsvirágpálinkából készített ital.

Sorbet: török eredetű ital narancsból, citromból és más gyümölcslevekből.)

62. BFL, Buda sz. kir. főváros levéltára. Tjkv. XV/384. — Keresztelésének bejegyzése a Waldsassen-i r.k. Plébánia 1665–1700. évi anyakönyveiben nem található. (Bischöfliches Zentralarchiv Regensburg mh/edh—583/84 jelű levele.)
63. *Rózsa* 1976. 125–152.
64. *Rózsa* 1980.
65. *Leitich* 43.
66. *Gugitz* 1940., 19.
67. *Gugitz* 1940., 20., 21.
68. *F. Riha*: Das alte Wiener Cafeehaus. Salzburg, 1967. 27.
69. *H. Awecker*: Die Bevölkerung der Stadt Linz im Jahre 1750. In: Historisches Jahrbuch der Stadt Linz, 1957. Linz, 1957., 199.
70. *Adamscheck*: Der Rosoly ist sehr gut. Történelmi Képcsarnok. Közli *Domanovszky S.* (szerk.): Magyar művelődéstörténet I–V. Budapest, é. n. IV. 342.
71. *Rózsa* 1980. 17., 18.
72. *Rózsa M.*: Egy 1824. évi pesti üzleti hirdetés és annak forrásértéke. E kötetben.
73. DER SPIEGEL 1837. (2) 720.
74. *Tekusch* 1833. 15.

75. G. L. Feldmann: Pesth und Ofen. Neuster und vollständiger Wegweiser durch beide Städte und ihre Umgebungen. Leipzig und Pesth, 1844, 132.
76. G. Hermann: Das Biedermeier im Spiegel seiner Zeit. Berlin—Leipzig—Wien—Stuttgart, [1913]. 60—68.
77. W. Richter: Wanderungen in Ungarn und unter seinen Bewohnern. Berlin, 1844. 28.
78. P. It. Vegyes cég- és iparügyek. VIII. doboz. Cukrárszok és csokoládékészítők 1786—1842., *Blaskovits* 1839—1842. Kränzler telephelyének *Der Pesther Stadt- und Landbote für das Königreich Ungarn* címmel évenként megjelent kiadványban Dorottya utca 15. sz. alattként közlése téves. A későbbi rendszerű házzámozás idejéből származó címjegyzékben Kränzler özvegye a Dorottya utcának abban a házában működő cukrárszoként szerepel, amely az 1839—1843. években 16. számmal jelölt házzal azonos.
79. P. It. Rel.a.n. 4179.
80. *Blaskovits* 1845—1852., *Pester Lloyd Kalender* 1859—1860. — Amikor a cukrárszoboltok helyét itt és a következőkben a *Pester Lloyd Kalender* egyes évfolyamaiban közzétett címjegyzék alapján közlöm, a jegyzetben csak az évfolyamot jelölöm meg. Ez utalás a cukrárszoknak az egyes évfolyamokban közzétett címjegyzékére. Az egyes évfolyamoknak azon, egymástól eltérő oldalszámait felsorolását, amelyeken a cukrárszok címjegyzéke szerepel, rövidítés okából mellőztem. Az egyes évfolyamok szerkezeti felépítése folytán a cukrárszócímjegyzékek e nélkül is megtalálhatók.
81. P. It. Sz. B. 6452/1837.
82. P. It. Sz. B. 6452/1837., 6555/1837.
83. Urasági háztartásban működő majdnem minden cukrársz egyben szobainasként is tevékenykedett. Ez annak megállapítására nyújt alapot, hogy a két tevékenységnek egy személlyel való elvégeztetése szokás volt.
84. P. It. Rel.a.n. 3783., GEMEINNÜTZIGE BLÄTTER 1832. IV. 29. 275.
85. P. It. Rel.a.n. 6071.
86. P. It. Sz. B. 6555/1937.
87. P. It. Sz. B. 8737/1840.
88. P. It. Sz. B. 8567/1840.
89. A Kemnitzer háznak az 1838. évi nagy árvíz miatt megrongálódott kávéházát az akkori bérlője, Bartl János állíttatta helyre. Teljesen új vendéglőhelyiséget rendezett be és a házat nagyszabású szállóvá változtatta, amely újbóli megnyitásakor Viktória királynő közelmúlt koronázásának emlékére kapta az „Angol királynőhöz” nevet. *Rakken* 1932. 119.
90. P. It. Rel.a.n. 10566., *Blaskovits* 1840—1843.
91. P. It. Sz. B. 8737/1840.
92. MOL Htt. Dep. citt. 1843—36—58.
93. P. It. Int.a.n. 8984.
94. P. It. Rel.a.n. 8163.
95. *Blaskovits* 1842—1843., *Der Pesther Stadt- und Landbote* . . . 1843. 99.
96. P. It. Sz. B. 9579/1842.
97. MOL Htt. Dep. Citt. 1843—36—58.

98. *Blaskovits* 1845–1847.
99. PESTHER TAGEBLATT 1845. II. 1., No. 28. 112. – Naisz „zur Europa” címezte cukrászatát, tehát az Europa istennőhöz volt címezve. HONDERŰ 1843. III. 4., No. 4. 315.
100. *Pester Lloyd Kalender* 1861.
101. *Blaskovits* 1846, 1847.
102. PESTI DIVATLAP 1844. I. kötet 278., HONDERŰ 1844. II. félév 130.
103. Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtóbizottsága Városrendezési és Építészeti Főosztálya. Tervtár. Dunabalparti 24424 hrsz.
104. P. It. Rel.a.n. 3268.
105. *Blaskovits* 1845–1847.
106. MOL Htt. Dep. Citt. 1843–36–58.
107. *Blaskovits* 1845–1849., Adásvételi szerződés az üzlet eladásáról néhai Hazai József volt budapesti lakos cukrászipartörténeti gyűjteményében.
108. A két kivétel Wagner Tamás, akinek címe 1815-ben Józsefváros 589. volt és Láncký Mihály, akinek cukrászata a terézvárosi Király utcában – 1822-ben 1054. sz. (ma Majakovszky utca 12. sz.) alatt – volt. (*Jung* 211., *Vajdisek* 192.)
109. *Dr. Pallós J.*: Budapest 1848–49-ben. Budapest, 1950. 17. – Amíg a Belvárosban a házaknak csak 26,6%-a, a Lipótvárosban 46,2%-a volt 1848-ban két- és háromemeletes.
110. P. It. Tan. ir. 9814/1850–52.
111. Pamer Lipót utoljára az 1852. évi címjegyzékben szerepel; 1859-ben meghalt. (*Pester Lloyd Kalender* 1852., P.It. Testamenta archivi novi 7353.)
112. Lásd: 107. jegyzet.
113. Kugler cukrászdájának levéltári és egykorú nyomtatott forrásokon alapuló – a külfölte későbbi sajtópublikációk tárgyi tévedéseit forráskritikával félretevő – összefoglaló tanulmányának szerkesztőségi rövidítések szerinti változata: *Dr. Rózsa Miklós Lajos*: Kugler utóda Gerbeaud. VENDÉGLÁTÁS 1980 augusztus, 27., 1980. szeptember, 29., 1980 október, 28.
114. P. It. Tan. ir. II. 1507/1859.
115. *Pester Lloyd Kalender* 1859–1868., Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Alt-ofen . . . 1870. 642., 1871–1872. 332., 1873. 549.
116. P. It. Ip. It. 1860–1872. 552/1860. tétel. P. It. Tan. ir. II. 998/1860.
117. P. It. Ip. It. 1860–1872. 790/1860. tétel, *Pester Lloyd Kalender* 1861–1863.
118. P. It. Ip. It. 1860–1872. 1223/1861. tétel, *Pester Lloyd Kalender* 1862.
119. *Pester Lloyd Kalender* 1861, U. a. 1862., P. It. Tan. ir. V. 512/1862.
120. P. It. Tan. ir. II. 250/1868., P. It. Tan. ir. II. 23/1873. – A felsorolásban csak azokat említettem, akik cukrászi képzéssel rendelkeztek. Így nem szerepelnek azok, akik ilyen képzés nélkül kerültek a címjegyzékbe a cukrászok közé.
121. Lásd: 113. jegyzet.
122. Stück Ferenc 1938-ban közzétett visszaemlékezései szerint Klement Gizella téri üzletét 1884-ben nyitotta meg. A Budapesti Cím- és Lakjegyzék legkorábbi évfolyama, amelyben az üzlet szerepel, az 1883–1884. évre szóló III. évfolyam. Eszerint

tehát az üzlet 1883-ban már biztosan megvolt. Figyelemmel a Czím- és Lakjegyzék adatai összegyűjtéséhez, a szerkesztéshez és kinyomtatáshoz szükséges időre, az üzletet már 1882-ben is meglevőként kezelhetjük. Erre alapot ad az is, hogy Klement iparjogosítványát az V. ker. eljáróságtól 1880. június 1-én kapta. Telephelye a Budapesti Czím- és Lakjegyzék 1880–1881. évre szóló I. évfolyamában érthetően még nem szerepel. Nem szerepel az 1882. évre szóló II. évfolyamban sem. Így az iparjogosítvány elnyerésének időpontja és a Czím- és Lakjegyzék 1883–1884. évi adata alapulvételével Klement üzletének a Gizella téren történt megnyitása – pontos adat felszínre kerüléséig – megnyugtatóan tehető Stücek Ferenc adatközlésével szemben az 1880–1882. évekre.

Az 1883–1884. évi Czím- és Lakjegyzék szerint az üzlet a Gizella tér 4. sz. házban, későbbi évfolyamok szerint a 3. sz. házban volt. Tisztázásra vár, hogy a házzámszám-eltérés üzletáthelyezésen vagy a Gizella téri házak számozásában az 1890-es években bekövetkezett változáson alapszik-e.

Stücek F.: Régi jó idők. MAGYAR CUKRÁSZ ÉS MÉZESKALÁCSOS 1938., 1. sz. 11., *Budapesti Czím- és Lakjegyzék 1883–1884.* 216., BFL. *Budapesti Cukrárszok és Mézeskalácsosok Ipartestületének iratai. Tagdíjtörzskönyv I.,* 9.

123. Lásd: 113. jegyzet.

124. Az üzlet megszűnésének idejére a jelenleg rendelkezésre álló egyetlen támpont a Budapesti Czím- és Lakjegyzék. Ennek utolsó évfolyama, amelyben Klement üzletét megtaláljuk az 1910. évi (827.).

125. A budapesti cukrázipar és cukrászati vendéglátás történetében az eddigi kutatási eredmények szerint éppen számtalan rendhagyó jelenség, köztük közigazgatástörténeti és üzletkörü sajátosság, s az utóbbihoz igazodó – egyébként belső építészeti értékű – üzletberendezés miatt figyelmen kívül nem hagyható, egyben a budapesti közönség egyes rétegei körében népszerűvé vált cukrászda múltjának feltárása még csak részben történt meg. A viszonylag nagyobb számú, de egymás adatait csak hiányosságok felismerésére alkalmas módon kiegészítő különféle nyomtatott, képi és részben hiányos levéltári források (köztük az ipartestületi iratok is) a cukrászda létesítési idejének is csak megközelítésére adnak lehetőséget. Az üzlet megnyitása és megszűnése pontos idejének e dolgozat szempontjából való megállapítása érdekében végzett kutatás terelte a figyelmet arra is, hogy név- ill. elnevezésbeli hasonlóság elengedhetlenné teszi annak tisztázását is, miként függ össze a cukrászdanak nevet adó *Floris Frigyes* előbb csak VIII. majd I. kerületi cukorkakészítő iparos, majd cukrárszképesítés nélküli vállalkozó és az ő (az eddigi adatok szerint az 1930-as években történt) külföldre távozása, valamint a cukrászdat ez után üzemben tartó *Floris cukrászda rt.*, végül a „Floris gyártmányok készítője”ként fellépő *Csokoládé- és cukorkaárugyár kft.* működése.

126. Magyar Hírek Kincses Kalendáriuma 1963. 58.

127. *Kásáné Csapó Katalin* (összeállításában): „Gerbeaud legenda” címmel 1984-ben kiadott üzleti reklámkiadvány.

128. A közölt képek forrásainak jegyzéke:

1. kép: Rézmetszet *Schams: Vollständige Beschreibung der . . . Stadt Pesth* (Pesth 1821.) c. művében.
2. kép. Budapesti Történeti Múzeum Metszettára 3104. lt.sz.
3. kép. Pesther Tageblatt 1845. febr. 1.
4. kép. F. P. Zich rajza *J. Kahn: An illustrated guide of Budapest* (Budapest, 1891) c. útikalauzából.
5. és 6. kép. Escher Károly felvételei a *Tér és Forma* c. folyóirat 1932. évf. 57. és 58. oldalán.

MIKLÓS RÓZSA

DIE TÄTIGKEIT DES ZUCKERBÄCKERS FRIEDRICH HEGER UND DIE ZUCKERBÄCKER DER IM AUSBAU BEFINDLICHEN PESTER LEOPOLDSTADT

Der mit Mauern umgebene, aus dem Mittelalter stammende Stadtkern der Stadt Pest, die alte Innenstadt, war in den achtziger Jahren des 18. Jahrhunderts bereits von Osten und Süden her mit einem – im allgemeinen dorffartig gebauten – Vorstadtgürtel umgeben. Außerhalb des sich zwischen dem heutigen Deák Platz und der Donau erstreckenden –nördlichen – Abschnittes der Stadtmauer befand sich ein sandiges, ödes Gebiet. In Pest, das sich bis zu diesem Zeitpunkt zu einer bedeutenden Handelsstadt entwickelt hatte, wurde der Verkehr infolge Verlegung der Donau-Schiffbrücke und der Errichtung eines neuen Marktplatzes auf dem heutigen Engels-Platz vor die nördliche Stadtmauer geleitet. 1789 begann man mit dem Verkauf der hier liegenden Grundstücke und deren immer schneller Bebauung. Durch den Ausbau der so entstandenen Neustadt, die zur Erinnerung an die Krönung des Königs Leopold II. seit 1790 Leopoldstadt genannt wurde, kam eigentlich keine neue Vorstadt zustande, sondern das Gebiet des Stadtzentrums wurde vergrößert.

Am südlichen Teil dieses Gebietes, wo die Leopoldstadt an die Innenstadt grenzt, begann man 1808 mit dem Bau des klassizistischen, dreistöckigen, 3.500 Personen fassenden sog. Deutschen Theaters, das im Jahr 1812 fertiggestellt wurde.

Der Platz vor der Hauptfassade des Theaters (der Theater-, später Alter-Theater-, dann Gisella- und seit 1919 Vörösmarty-Platz) war der verkehrsreichste Durchgang zwischen der Innenstadt und dem neuen Stadtteil sowie von und zur Schiffbrücke. Die Große-Bruck-Gasse (heute Deák-Ferenc-Gasse) bot eines der schönsten Straßenbilder der Stadt. Im Erdgeschoß des Theatergebäudes wurden mehrere Gewölbe ausgestaltet.

Pest hatte 1814 bereits 41.882 Einwohner, die Anzahl der Restaurateurs betrug etwa 16, in der Innenstadt und in der Leopoldstadt gab es ungefähr 17 Kaffeehäuser. Zuckerbäcker zählte man drei, zwei in der Innenstadt und einen am Südostrand der neu entstandenen Leopoldstadt. Ihre Zahl reichte nicht aus, um die Nachfrage der Stadt nach Zuckerbäckereierzeugnissen zu befriedigen. Darauf aufbauend reichte der Zuckerbäcker *Friedrich Heger* am 3. August 1814 wiederholt ein Ansuchen zwecks Erteilung der Zuckerbäckergerechtigkeit ein, nachdem sein ein Jahr früher eingereichtes Gesuch unerledigt geblieben war. Als Ort seiner beantragten Tätigkeit bezeichnete er – der territorialen Entwicklung der Stadt und der Strömungsrichtung des Verkehrs folgend – ein Gewölbe im neuen Theatergebäude. Einige Tage nach Einreichung seines Gesuches verlangte er vom Stadtrat die Genehmigung in einem Gewölbe des neuen Theatergebäudes Erfrischungen und Gefrorenes und andere kühlende Säfte verkaufen zu dürfen. Er berief sich darauf, daß dem Pester Publikum ein Ort fehle, wo es sich an heißen, schwülen Tagen an Erfrischungen laben könnte. Heger erhielt die Bewilligung zum Verkauf von Erfrischungen am 16. August 1814, und am 19. August bekam er auch die Zuckerbäckergerechtigkeit.

Friedrich Heger wurde am 26. April 1778 in Staffelstein, im Bistum Bamberg geboren. Die Zuckerbäckerei erlernte er seit 1793 im Hof zu Würzburg. Daraufaufgehend arbeitete er als herrschaftlicher Zuckerbäcker beim Fürsten Colloredo in Wien, an der Seite von Josef Suter, dann in Pest beim Dompropst von Nagyvárad (Großwardein), dem Assessor der Septemviralstafel, Graf Sauer, ferner beim Grafen Vince Sándor, dann beim Erzbischof Graf Kolonics in Kalocsa und schließlich bis Ende Mai 1813 in der Hofzuckerbäckerei des Palatins in Buda.

Das aufgrund der Bewilligungen im Jahre 1814 eröffnete Pester Zuckerbäckergewölbe befand sich an der der Donau zugewandten Ecke des Flügels des Theatergebäudes in der Großen-Bruck-Gasse. Seinen Lebensunterhalt bestritt Heger in erster Linie durch den Verkauf von Erfrischungen in den Sommermonaten. Seit dem St.-Michaeli-Tag des Jahres 1819 pachtete er auch den sich an den Probesaal des Theatergebäudes anschließenden Raum des Theatergebäudes und richtete diesen als Spiel-, Punsch- und Rauchzimmer ein. Diese Pachtung erlosch später, Heger hingegen mietete noch ein weiteres Gewölbe im Theatergebäude. Vom St.-Georgs-Tag des Jahres 1820 an mietete er im zweiten Stockwerk des Theatergebäudes eine Wohnung mit fünf Zimmern und Nebenräumen.

Heger wollte 1825 neben seiner Zuckerbäckertätigkeit noch mit einem anderen Unternehmen beginnen. Er pachtete das Wirtschausgelände im Stadtwäldchen mit der dazu gehörenden Wein- und Bierschänkgerechtigkeit, um dort einen auch zur abhaltung von Tanzunterhaltungen geeigneten Gasthausbetrieb zu betreiben. Er vermochte jedoch nicht einmal mit der Unternehmung zu beginnen, da dies nach Ansicht seiner Ärzte seine Gesundheit gefährdet hätte. Auf sein Ansuchen hin erhielt er die Genehmigung zur Übertragung des Pachtrechtes.

Seine Zuckerbäckerei in der Großen-Bruck-Gasse führte er weiter. Entweder infolge Rückganges seines Geschäftsumsatzes oder weil sich seine Zahlungsverpflichtungen angehäuft hatten, entstanden seit Herbst 1830 sich wiederholende Zinsrückstände für Ge-

wölbe und Wohnung. Deshalb beschloß der Vermieter im Februar 1833 die Gewölbe- und Wohnungsmiete zu kündigen. Ein Zuckerbäcker erwähnt in seiner an den Pester Stadtrat am 11. März 1833 gerichteten Eingabe Heger als einen vor kurzem Verstorbenen.

Um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert diente das Zuckerbäckergewölbe in Ungarn ausschließlich zur Lagerung und zum Verkauf eines Teiles des Warenbestandes. Heger hat durch Ausgestaltung des Spiel-, Punsch- und Rauchzimmers in Pest als erster die Dienstleistung in den Bereich der Zuckerbäckertätigkeit einbezogen, welche den mit längerem Aufenthalt verbundenen Konsum an Ort und Stelle, an Tischen ermöglichte. Damit begann in Pest jener Prozeß, als dessen Ergebnis sich die *Verkaufsstelle* von Süßigkeiten zu einem neuartigen *Gastgewerbebetrieb* und dadurch auch zu einem Ort des gesellschaftlichen Kontakts entwickelt hatte. Dies bestimmt die Bedeutung der Rolle Friedrich Hegers, die er in der Geschichte des Budapester Zuckerbäckergewerbes spielte. Der andere Faktor, der von den Pester Zuckerbäckern erstmals mit der Person Hegers verbunden in Erscheinung tritt, ist, daß er neben seiner Zuckerbäckertätigkeit auch ein außerhalb dieses Bereiches stehendes Gastgewerbeunternehmen beginnen wollte, worin allein durch die ungünstige Gestaltung seines Gesundheitszustandes gehindert wurde. Somit gilt er als erster Pester Zuckerbäcker, der aus seinem Tätigkeitsbereich heraustretend als Unternehmer in Betracht kommt.

Im Jahre 1833, als die Zuckerbäckerei Hegers im Theatergebäude aufgelöst wurde, pulsierte im nördlich von diesem gelegenen Stadtteil – infolge der großen Bautätigkeit – schon ein reges Leben. Die erste Angabe darüber, daß die stufenweise Bebauung der Leopoldstadt Zuckerbäckern auch nördlich vom Theater den Lebensunterhalt sichern konnte, stammt aus dem Jahre 1836. In der aus der Stadtmitte hierher führenden Maria-Dorotheen- (heute Dorotheen-) Gasse eröffnete der Zuckerbäcker Michael Kränzler, der im niederösterreichischen Tautendorf geboren worden war und sein Fach in Wien gelernt hatte, sein Geschäft.

An den von Friedrich Heger ausgesuchten Ort knüpfte sich die Verlegung des Gewölbes eines anderen Zuckerbäckers der Innenstadt in das Theatergebäude: *Jakob Strauss*, in Pest geboren und hier freigesprochen arbeitete er als Geselle bei August Dehne in Wien und wirkte später als herrschaftlicher Zuckerbäcker bei ungarischen Magnaten. Der Geschäftsaufstieg Strauss', der im Theatergebäude ebenfalls eine Fünfzimmerwohnung mit Nebenräumlichkeiten gemietet hatte, gestaltete sich jedoch ungünstig. Dabei spielte auch das eine Rolle, daß der aus Göttingen gekommene Zuckerbäcker Georg Tolle 1839 am anderen Ende der Großen-Bruck-Gasse ein Gewölbe eröffnet hatte. Auch Staruss verfiel in Mietzinsschulden. Demzufolge erlosch am St.-Michaeli-Tag des Jahres 1840 seine Miete, sowohl hinsichtlich des Gewölbes als auch der Wohnung. Er verlegte sein Geschäft in die Drei-Kronen- (heute Alpári-Gyula-) Gasse. 1841 verkaufte er sein Zuckerbäckermaterial und seine Requisiten dem aus Ulm gebürtigen Zuckerbäcker Maximilian Burger, der sein Gewölbe aber nicht in der Leopoldstadt, sondern in der Innenstadt eröffnete.

Die Übereinstimmung zwischen der Stadtentwicklungsrichtung und der Niederlassungsanordnung der Zuckerbäcker widerspiegelt die Geschäftseröffnung des aus Rumpenheim in Hessen-Cassel gebürtigen *Wolfgang Lössel* im Jahre 1840 in der Wind- (heute

Münnich Ferenc-) Gasse sowie die Niederlassung weiterer – in der Studie erwähnter – Zuckerbäcker im neuen Stadtteil. Der territoriale Bereich der Niederlassungen erweiterte sich bis 1849 im Norden des Theaterplatzes bis zum heutigen Szabadság- (Freiheits-) Platz. Im Jahre 1848 hatten von den 18 Pester Zuckerbäckern 6 ihre Niederlassung in der Leopoldstadt. Zwischen 1850 und 1872 eröffneten am Theaterplatz, in dessen Umgebung und in den nördlich von diesem gelegenen Straßen 7 in der Studie genannte Zuckerbäcker ihre Zuckerbäckergewölbe oder Verkaufsstellen, die kürzere oder längere Zeit bestanden haben.

Die Rolle, welche die Umgebung des einstigen Theaters bei der Gestaltung des Verkehrs der Stadt gespielt hat, stärkte sich seit Mitte des vorigen Jahrhunderts. Bis zum letzten Drittel des 19. Jahrhunderts wurde der Theaterplatz zur „Stadtmitte“. 1870 verlegte der in Sopron (Ödenburg) geborene *Heinrich Kugler* seine seit 1858 bis dahin am nahen Josefsplatz (heute József-nádor-Platz) betriebene Zuckerbäckerei in ein den Platz am Norden anschließendes Gebäude. Damit wandte sich die Richtung der Niederlassungsanordnung der Zuckerbäcker von Pest, die bis dahin vom Theatergebäude ausgehend nördlich verlief, wieder zu dem Platz vor dem Theatergebäude zurück.

Zwischen 1880 und 1882 eröffnete *Alois Klement* in der östlichen Häuserreihe des Platzes eine Zuckerbäckerei, die um 1910 aufgelöst wurde.

1884 übernahm der aus der Schweiz stammende *Emil Gerbeaud* die Konditorei Kuglers, der diese für Jahrzehnte zur besten und vornehmsten Konditorei von Budapest entwickelte.

Um 1930 wurde an der westlichen Seite des Platzes – in dem an der Stelle des einstigen Deutschen Theaters im Jahre 1873 erbauten sog. Palais Haas – die Konditorei Flóris eröffnet, die um die Mitte oder Ende der vierziger Jahre aufgelassen wurde.

Der Verkehr zog Heger in das Theatergebäude, genauso wie Kugler auf den vor diesem liegenden Platz. Das von Kugler gegründete und nach der Verstaatlichung unter dem Namen: Konditorei Vörösmarty betriebene Geschäft führt seit März 1984 wieder den Namen Konditorei Gerbeaud und stellt einen den Menschenstrom auf den Platz steigernden Faktor dar.

Die Eröffnung der Zuckerbäckereien und Konditoreien in jenem Teil der Leopoldstadt, der sich nördlich vom Szabadság- (Freiheits-) Platz bis zum vormaligen Leopold-, seit 1938 Szent-István- (Sankt-Stephan) Ring, dann nordwärts zwischen der Donau und der Váci- (Waitzner-) Straße erstreckt, erfolgte schon in der zweiten Hälfte des 19. und in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts, als diese Gebiete stufenweise eingebaut wurden.

ABBILDUNGEN

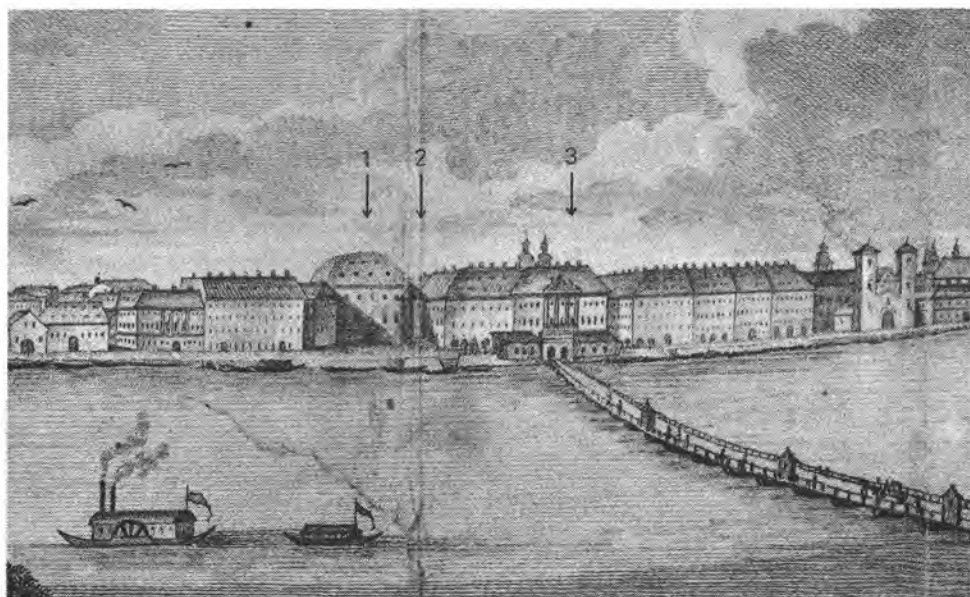
Abb. 1. Der Pester Donaukai um 1820 (1: Deutsches Theater, 2: Große-Bruck-Gasse, 3: Kemnitzer-Haus)

Abb. 2. Die Zuckerbäckerei Strauss mit der Plane im Seitenflügel des Deutschen Theaters in der Großen-Bruck-Gasse

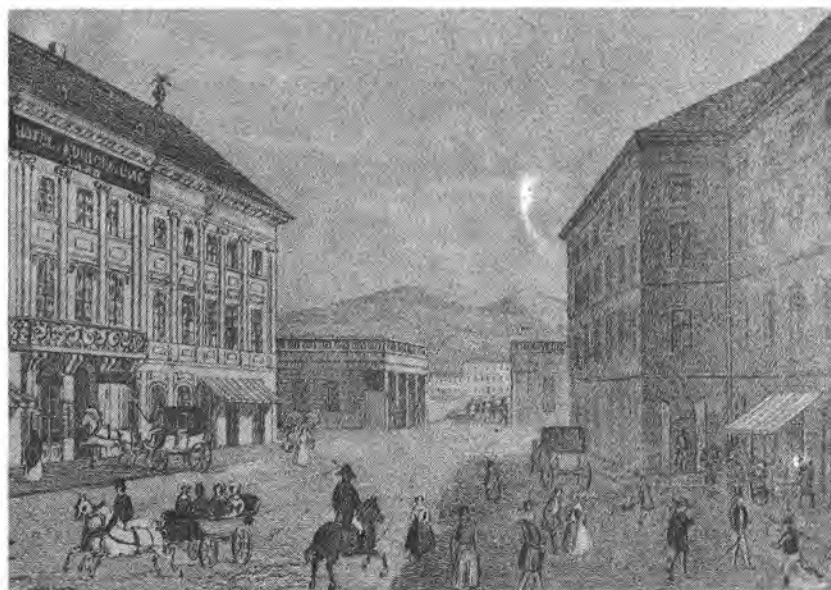
- Abb. 3. Geschäftsanzeige des Zuckerbäckers Josef Naisz aus dem Jahre 1845
Abb. 4. Die Konditorei Heinrich Kuglers am Gisella-Platz um 1890
Abb. 5. Das Parterre der Konditorei Flóris am Vörösmarty-Platz im Jahre 1932
Abb. 6. Parterre und Galerie der Konditorei Flóris im Jahre 1932
Abb. 7. Die Zuckerbäcker der im Ausbau befindlichen Pester Leopoldstadt

KÉPJEGYZÉK

1. kép. A pesti Duna-part 1820 táján. (1. Német Színház, 2. Nagy Híd utca, 3. Kemnitzer-hár)
2. kép. Strauss cukrászdája a napvédő ernyővel a Német Színház Nagy Híd utcai oldalán.
3. kép. Naisz józsef cukrász 1845. évi üzleti hirdetése.
4. kép. Kugler Henrik cukrászdája a Gizella téren 1890 táján.
5. kép. A Vörösmarty téri Flóris cukrászda földszintje 1932-ben.
6. kép. A Flóris cukrászda földszintje és erkélye 1932-ben.
7. kép. Cukrászok a kiépülő pesti Lipótvárosban

1

2

NEMZETI ÉDECS

(National-Bonbons)

sind nur allein bei Gefertigtem zu haben

Feinste inländische Liqueure.

Feinste echt holländische Kuracao und Aniset.

Feinste Maraschino de Zara.

Ausgezeichnet alter Jamaica-Rhum.

Feinste Punsch-Essenz die Bout. 1 fl. 30 kr. W. W.

Feinste Punsch-Essenz 2 Sorte die Bout. 1. fl. 12 kr.

Ferner ist angekommen:

Echt ostindischer Ingwer und Tamarinden-Compot,
besonders als Magen stärkend zu empfehlen. In seinem Buch:

eingesottene Dunstfrüchte

in allen Sorten das Glas 1 fl. 15 kr. W. W. Kirschen und Weichseln 1 fl. W. W. und ein Sortiment täglich frischer Thee-Bäckereien, Faisanen, Meuschen, feinste Malaça- und Muscat-Kannel-Ausbrüche nebst allen übrigen Conditoren waaren empfängt

Joseph Naisz, Conditior,
Dorotheaplatz „zur Europa“

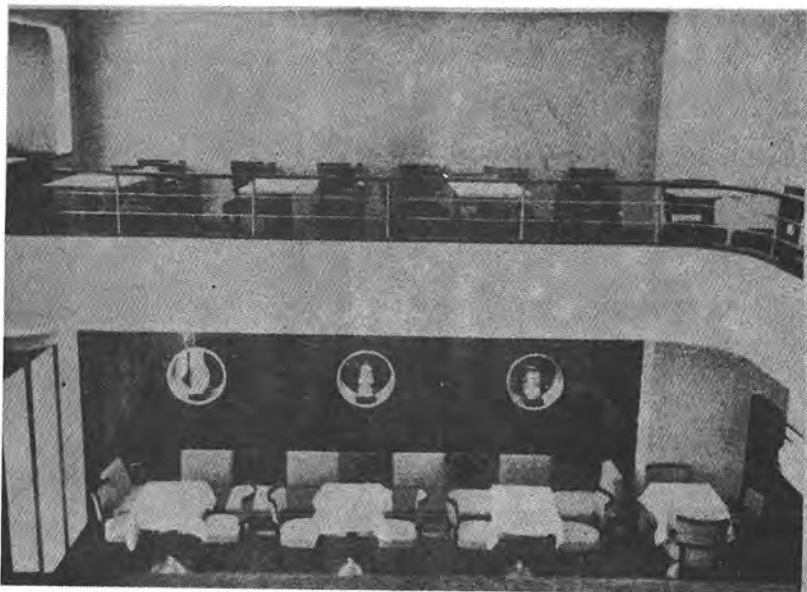
3

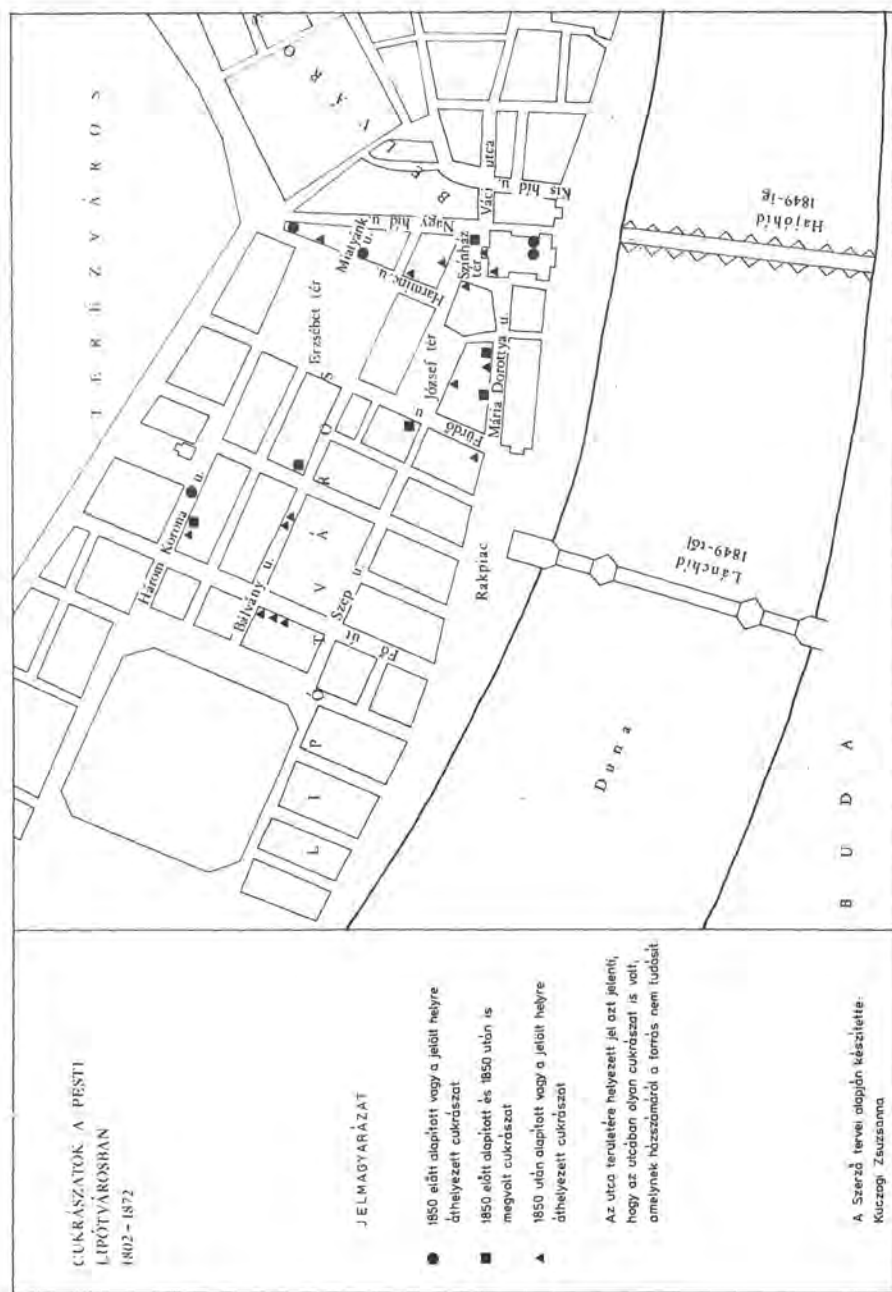
4

5

6

BIBÓ ISTVÁN

AZ EGYKORI TIGRIS SZALLÓ TÖRTÉNETE

Pest városának a múlt század elejétől felgyorsuló fejlődése a régi Belvárostól északra új, egységes városképű reprezentatív városrészt hozott létre; s a század közepére szinte minden területen ide, a Lipótvárosba (pontosabban a Lipótvárosnak a Belvárossal szomszédos déli részébe) toldott át a város életének súlypontja. Itt épültek a kultúra, a tudomány, a kereskedelem új „székházai” (Német Színház, Vigadó, Lloyd-palota, Akadémia), bankok és reprezentatív bérházak közé, egyenes utcákba és tágas terekre, a festői látványt nyújtó Várhegygel szemben; s az első állandó híd ezen a városrészén át kapcsolta Pestet Budához. E kedvező adottságú, rohamos fejlődésnek szükségszerű velejárója volt, hogy egyre több üzlet, kávéház és étterem létesült, s itt nyíltak meg Pest legnagyobb és legelőgásabb szállodái: 1812-ben a Magyar Király (a mai Dorottya u. 2. helyén); 1826-ban, illetve 1840-ben a Tigris (Münnich Ferenc u. 5.); 1846-ban az István Főherceg (Akadémia u. 1.); 1850-ben az Európa (Roosevelt tér, az egykori Főkapitányság épülete).

A felsoroltak egyik legnevezetesebbje a „Tigris”, melynek épülete – bérházzá alakítva – ma is áll a Münnich Ferenc utca és Mérleg utca sarkán. A későbbi átalakítások az eredeti kapu-architektúra középső, közvetlenül a bejáratot keretező részét meghagyták, megtartva fölötte a tigrist ábrázoló cégérszobrot is, mely ma is magára vonja az arra járók figyelmét. Az épületet – mely igénytelennek látszó külseje ellenére értékes műemlék – remélhetőleg hamarosan tatarozni fogják, s ezáltal visszanyerhetné eredeti – lényegében ma is meglévő, de elhanyagolt állapota miatt sokkal kevésbé érvényesülő – építészeti értékeit és városképi súlyát. Mindezekon kívül építészettörténeti értéke és művelődéstörténeti érdekessége is indokolja, hogy sorsával részletesebben foglalkozunk.

I. Az épület leírása

A háromemeletes, körülépített udvaros ház tizenhárom tengelyes főhomlokzata a Münnich Ferenc utcára, húsz tengelyes oldalhomlokzata a Mérleg utcára néz. A főhomlokzat középtengelyét az eredeti klasszicista architektúrából megmaradt gazdag kapuképzés, az emeleti ablakok ritkább axisállása s az első emeleti ablak gazdagabb keretezése emeli ki; ezen kívül a homlokzatok ritmusát mindkét oldalon csupán az utólagosan (1902-ben) kialakított erkélyek s az ezekkel egyidős zárterkély tagolják.

A kiváltásokkal elrontott földszinti homlokzaton jellegtelen portálok sora és szecessziós-empirizáló faltagolás húzódik. Az értéktelen architektúrát az eredeti kiképzéshez